

ՆԱԽԱԳԵՐԱՍՈՒԹԻՒՆ ԽԱՉԵՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ

ՀՐԱՉԵԱՅ ԱԲԱՌԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԻՄ ՅՈՒՇԵՐԵՆ

Մանկավարժական պատշաճեցում
Գ. ՇԱՀԻՆԵԱՆԻ

Նկարագարդում
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԻԼԻԿԵԱՆԻ

Պատամեկան տարիքի համար

ԱՆՁԻՆԵԱՆ
2003

**HRATCHYA AJARIAN
MEMORIES**

A publication of
THE CHRISTIAN EDUCATION DEPARTMENT
ARMENIAN CAHTOLICOSATE OF CILICIA
№ 81

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺՄԱՄՈՒՆՔ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

© ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ 10.03.081

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հրաշեայ Աճառեանը հայերէն լեզուի մեծագոյն մասնագէտներէն մէկն է: Ան նշանաւոր է ո՞չ միայն մեր մէջ, այլև օտար աշխարհի:

Աճառեանը ապրած է Պոլիս, Ֆրանսա, Կովկաս եւ Պարսկաստան: Կեանքին վերջին մասը անցուցած է Հայաստանի մէջ, որ եղած է Երեւանի Պետական Համալրարանի դասախոս եւ Գիտութիւններու Ակադեմիայի անդամ:

Իր կեանքի վերջին տարին, 1959-ին, երբ հիւանդ պառկած էր եւ չէր կրնար աշխատիլ բժիշկներու արգելքին պատճառով, ան յուշերը թելադրած է աղջկանը եւ աշակերտներուն: Պատմած է մինչեւ 1936 թուականը եւ կանգ առած, որովհետեւ վերսկսած էր աշխատիլ իր Հիակատար Քերականոթիւն Հայոց Լեզուի գործին վրայ: Յետոյ, երբ շարունակած է պատմել, սկսած է ուղղակի Էջմիածինի Գէորգեան Ծեմարանի իր ուսուցութենէն. բայց չէ կրցած աւարտել յուշերը: Մահը արգելք եղած է:

Այս հատորը խտացումն է Աճառեանի յուշերու առաջին բաժինին եւ կը վերաբերի մանաւանդ անոր ուսումնառութեան եւ իբրեւ բանասէր պատրաստութեան:

Ուսումնառութիւն - ուսում առնելը, ուսումի հնտելիլը:

1.

ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մեծ հայրս՝ կօշկակար Յարութիւնը, ռոտոսթոցի էր: Ռոտոսթօն Մարմարա ծովու եւրոպական ափին վրայ գտնուող քաղաք մըն է: Մեծ հայրս Ռոտոսթոյէն գաղթած է Պոլիս եւ հաստատուած Սամաթիա թաղը: Անոր հինգ զաւակներէն երրորդը՝ Յակոբը՝ իմ հայրս է:

Հայրս կ'ամուսնանայ Ընծայ Քեմհաճեանի հետ, որ Նարլը-Գարու թաղէն էր: Ան նախ տան-փեսայ կ'երթայ Քեմհաճեաններուն տունը, յետոյ եռայարկ տուն մը կը գնէ Սամաթիայի նոր թաղը ու կնոջը հետ կը փոխադրուի հոն:

Դրացուիիները կ'ըսեն մօրս, թէ այդ տունը սատանայ կայ, հոն բնակողները խեղդուած կը մեռնին: Հայրս կը հանդարտեցնէ կինը.

- Ես ատ սատանաները կը բռնեմ:

Կ'երթայ, քանի մը հատ ակնատ կը գնէ եւ ննջարանի քովի սրահին մէջ կը շարէ: Գիշերը, ծնողներուս անկողին մտնելէն քանի մը վայրկեան ետք, կը լսուի ակնատի դուռին աղմուկը: Հայրս կ'երթայ նայելու եւ ձայն կու տայ մօրս.

- Եկուր տե՛ս, սատանաներէն մէկը բռնեցի:

Ակնատ - թակարդ:

Մինչեւ կես գիշեր տասնեակ մը մուկ կը բռնուի: Ցա-
շորդ գիշերները՝ նոյնպէս: Սատանաներու պատմոթիւնը
վերջ կը գտնէ:

Տունը ունէր ախոռ եւ պարտէզ: Հայրս ախոռը վերա-
ծեց խանութի. պարտէզն ալ նախ փրկեց վտանգէ, յետոյ
ալ վերածեց բացառիկ մրգաստանի մը:

Պատմոթիւնը հետեւեալն է.

Հայրս կը նկատէ որ ծիրանները չհասունցած կը թա-
փին: Օր մը յատուկ ուշադրութիւն կ'ընէ եւ կը տեսնէ թէ
կանաչ ճանձ մըն է պսուղներու հիւանդութեան պատճա-
ռը: Կ'առաջարկէ դրացիներուն, որ միասին աշխատին
ճանձները ոչնչացնելու: Անոնք կ'ըսեն թէ ժամանակ չունին
ճանձնորսութեամբ զբաղելու.

- Պարապ մարդու գործ է ատիկա:

Հայրս բարակ շղարշ մը կ'առնէ, որոշ մեծութեամբ կը
կտրէ մկրատով եւ կը կապէ ծիրաններուն շուրջ: Ծիրան-
ները կը փրկուին:

Ծիրանի ծառերէն զատ պարտէզին մէջ կային կեռա-
սի, բալի, դեղձի, նուռի, թութի, թուզի, տանձի ծառեր: Թթենիներէն մէկը տնկուած էր իմ ծնած օրս՝ Երկուշար-
թի 8 Մարտ 1876-ին: Հետաքրքրական էր պատուաստը-
ւած ծառ մը, որ ունէր երեք ճիւղ՝ երեք տարբեր պսուղնե-
րով. առաջինը՝ դեղձ, երկրորդը՝ սալոր եւ երրորդը՝ ծի-
րան:

Հայրս ունեցած է վեց զաւակ՝ չորս աղջիկ եւ երկու
տղայ: Ես շարքին երրորդն եմ:

Իմ անունս անսովոր էր Պոլսեցիներուն համար:

Բացառիկ - անսովոր, շատ գեղեցիկ:

Ծղարշ - բարակ լար:

Կնքահայրս զայն զատած է մասնաւոր պարագաներու մէջ: Կնքահօրս տան փողոցը կը բնակէր Հրաշեայ աղա Մերկերեանը, որ պատուաւոր մարդ էր: Կնքահայրս, հաւնելով այդ անձը, կը հաւնի նաեւ անոր անոնը եւ զայն կուտայ ինձի:

Իմ ծնունդս գուգադիպած է նշանաւոր թուականի մը. այդ տարի սպաննուած է սուլթան Ազիզը, խենթացած է սուլթան Մուրատը եւ գահ բարձրացած է սուլթան Համիտը:

Զուգադիպած է - պատահաբար հանդիպած է, միաժամանակ պատահած է:

2.

ՄԻԱԿԱՆԻ

Մէկ տարեկան եղած ատենս ծանր դժբախտութիւն մը պատահած է ինձի. կորցած եմ:

Մայրս կը պատմէր.

- Ամառ էր, քեզ գրկած՝ պարտէզը կը պտտէի: Երկար ժամանակ արեւին նայեցար՝ աչքերդ կարմրեցան, սկսար լալ: Քանի մը օր անցաւ: Դուն կուրցած էիր, բան չէիր տեսներ: Պոլիս ֆրանսացի բժիշկ մը կար: Անոր տարինք քեզ: Ամիսներով դարմանեց, բայց օգոստ մը չտեսանք: Աչքերդ գոց մնացին: Բժիշկը որոշեց բանալ աչքերդ եւ սկսաւ ձախ աչքէդ: Խոշոր ճերմակ վէրք մը կար բիրիդ վրայ: Ֆրանսացին ըսաւ: «Ես այլեւս բան չեմ կրնար ընել: Ուրի՛շ բժիշկի տարէք»:

Տարինք Ծելալեանին: Ան գրկեց քեզ, սիրեց, յետոյ բարկացած հարցուց.

- Ո՞վ է ասոր հայրը:

Հայրդ ըսաւ՝

- Ես եմ:

- Ինչո՞ւ առաջ չբերիր: Կ'ուզես որ հիմա չբժշկե՞մ:

- Աղաչեցի, պաղատեցայ որ այդպէս բան չընէ: Մեղմացաւ, սկսաւ դարմանել: Նախ բացաւ աջ աչքդ, տեսաւ որ մաքուր է, առանց վէրքի: Յետոյ բացաւ ձախը եւ սկսաւ կտրտել սպիտակ վէրքը, բայց կեղեւը ձգեց: «Երեխայ է, կը

շարժի, աչքը կը փճանայ,- ըսաւ,- երբ որ մեծնայ, նորէն բերէք, մնացածն ալ կը կտրեմ»:

Այս բիծը մնաց ձախ աչքիս վրայ: Եթէ աջ աչքս գոցի եւ ձախ աչքս ծուի, լոյս կը տեսնէի, նոյնիսկ մատներս կը հաշուի, բայց կարդալ չէի կրնար: Մեծնալէս ետք ալ չկրցանք դիմել Ծելալեանին, որ մասնագիտութիւնը փոխած՝ այլեւս ակնաբուժութեամբ չէր զբաղեր:

Կեդրոնական վարժարանի աշակերտ էի արդէն, երբ տնօրէնը օր մը ակնաբուժ Էսմէրեանին տարաւ զիս: Այս վերջինը քննեց աչքս եւ գտաւ թէ կարելի չէ բուժել զայն:

- Կրնանք բիծը լայնցնել,- ըսաւ,- որպէսզի լոյսը աւելնայ, ճերմակ բիծն ալ կը ներկենք, որպէսզի տգեղ չերեւի:

Այդպէս ալ ըրաւ:

Երկու անգամ քովը գացի: Առաջին անգամ բիբս ծակեց, երկրորդ անգամ ալ կտածեց: Այնքան լաւ ըրած էր այս գործողութիւնը, որ ներկը մինչեւ վերջ դիմացաւ:

Ամբողջ կեանքիս ընթացքին միականի մնացի ես: Բայց շատ շնեղուեցայ այս անկարութենէն: Ահագին Արմատական Բառարանս, հինգ հատոր Անձնանունների Բառարանս, տաս հատոր Լիակատար Քերականութիւնս եւ բոլոր միևս գործերս մէկ աչքով գրած եմ:

Ակնաբուժութիւն - աչքի բժշկութիւն:

Կտածել - սրածայր գործիքով մը ծակելով ներկել:

Անկարութիւն - տկարութիւն, պակասաւորութիւն:

3.

ՎԱՐՊԵՏ ՏՈՒՏՈՒ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Հին ժամանակ սովորութիւն էր, որ մայրերը իրենց զաւակները յանձնէին դրացի կնոջ մը՝ աւելի հանգիստ գրադելու համար տան գործերով: Առտուղնէ մինչեւ իրիկուն պատիկները կը մնային այդ կնոջ քով, որ “Կարպետ տուտու” կը կոչուէր:

Մեծ քոյրս՝ Հերսիլիան եւ զիս դրկեցին մեր տան ճիշդ դիմացը բնակող հաճի Բրաբին (Բրաբիոն) քով: Ան գրելկարդալ չէր գիտեր, բայց անոր մեծ աղջիկը՝ Արտեմը, գիտէր: Ան սկսաւ քրոջ այբուբեն սորվեցնել: Քոյրս չէր ուզեր սորվիլ: Ես, որ իրմէ չորս տարեկան պատիկ էի, Արտեմին բացատրած ժամանակը այբուբենը առանց գիրքի սորվեցայ: Քոյրս մինչեւ մահը անուս մնաց: Ա գիրը անգամ չէր ճանչնար:

Օր մը մայրս կը նկատէ որ հաճի Բրաբին տունը քանդուելու վրայ է: Խսկոյն ձայն կու տայ հօրս, որ տունը կօշիկ կը կարէր: Հայրս տունէն դուրս կը ցատկէ, հաճի Բրաբին տան պատուհանը ջարդելով մեր քով կու գայ եւ երեքս մէկ առնելով դուրս կը թռչի: Վայրկեան մը եսք տունը կը փլիի: Հաճի Բրաբը ծունկի կու գայ հօրս առջեւ, ոտքերը կը համբուրէ եւ կ'ըսէ.

Անուս - առանց ուսումի:

- Ես քու ազատլամադ եմ:

Հաճի Բրաբի այդ տան ետեւը պարտէզ կար եւ պարտէզ են ետք՝ երկրորդ տունը, որ յաջորդ փողոցին մէջ կը գտնուէր: Արտեմը հոն շարունակեց մեզի դաս տալ:

Օր մը, չեմ գիտեր՝ ի՞նչ շարութեան համար, Արտեմը սաստիկ բարկացեր է եւ ականջ քաշեր: Այնքա՞ն ուժով, որ ականջ պատռուեր է: Քոյրս եւ ես սկսեր ենք լալ:

Բնականաբար, զիս հաներ են հաճի Բրաբին քովէն եւ որիշ վարպետ տուտոի մը քով դրեր: Այս բոլորէն մէ՛կ յիշատակ միայն մնացած է միտքիս մէջ՝ տեսարանի մը ձեւով. կեցած եմ մեր տան բակին մէջտեղը եւ արինը կը հոսի ականջէս:

Հայրս ծանօթ մը ունէր, Սուճեան Գառնիկ անունով, որ Մեծ Սամաթիա թաղին մէջ անձնական դպրոց մը բացած էր՝ “Արամեան Վարժարան”: Բարեկամութեան պատճառով, հայրս զիս այդ դպրոցը դրաւ, երբ ես եօթ տարեկան էի:

Կը յիշեմ առաջին օրը: Նստած էի պատոհանին քով եւ մեծ աշակերտ մը ինծի կը սորվեցնէր տաճկերէն այբուբենը: Կը կարդար եւ կրկնել կու տար. Էլիֆ, Պէ եւայլն, մինչեւ Լամէլիֆ, Եէ: Վերջաւորութեան ալ կատակ մը ըրաւ.

- Հաւատա՝ պուլութ, սէն օնը՝ ունո՞ւթ: (Օդին մէջ՝ ամպեր, դուն ասի մոռցի՞ր):

Ցեսոյ եղէգէ գրիշ մը տաշեց, մէջի ծիլը ինծի տուաւ որ ուտեմ եւ տաճկերէն գրելը շուտ սորվիմ:

Ազատլամա - (թրքերէն եւ հայերէնի խառնուղ բառ): Իր ազատութիւնը մէկու մը պարտական անձ:

Տաճկերէն - թրքերէն: Այն ատեն թրքերէնը արաբական այբուբենով կը գրուէր:

Արամեան Վարժարանին մէջ երեք լեզու կար. հայենէն, ֆրանսերէն եւ թրբերէն: Այդ երեք լեզուները միաժամանակ սկսայ սորվիլ: Լեզուներէն զատ կը սորվեցնէին նաեւ թուաբանութիւն եւ աշխարհագրութիւն: Կարծեմ ուրիշ գիտութիւն չկար:

Երկու տարի տեսնեց իմ ուսումս այդ դպրոցին մէջ: Գառնիկ էֆենտին հօրս ըսաւ.

- Ես այլեւս որդույդ սորվեցնելու բան չունիմ: Ա՛ն զինք եւ տա՛ր Սամաթիայի ազգային վարժարանը:

Այս դպրոցը մեր տան մօտ էր, բայց հայրս գիս Արամեան դրկած էր, որովհետեւ Գառնիկ վարժապետը իր բարեկամն էր: Եւ ես, եօթ տարեկան տղայ, մինակս, մէկ ձեռքով պայուսակս բռնած, միւսով՝ ուտելիքի սակառս, քալելով կերթայի կէս ժամ հեռու գտնուող այդ դպրոցը:

4.

ՀՐԴԵՀ ԵՒ ԳՈՂՈՒԹԻՒՆ

Մանկական յիշատակներուս մէջ մեծ տեղ կը գրաւէ մեր փողոցի հրդեհի: Ծատ լաւ կը յիշեմ նաև գողութեան դէպք մը:

Գիշեր մը, առտուան դէմ, հայրս կ'արթննայ եւ կը նկատէ, թէ սրահը լուսաւորուած է: Խսկոյն կը հասկնայ, որ հրդեհ կայ: Ոտարոպիկ փողոց կելլէ եւ կը տեսնէ թէ փողոցին ծայրը գտնուող արարին խոնախը բոցերու մէջ է:

Ամառ էր եւ թաղի տուները, բոլորն ալ փայտաշէն, սաստիկ չորցած էին: Եթէ կայծ մը թռչէր դէաի մեր փողոցի վերջին տունը, ամբողջ փողոցը պիտի ազրէր:

Հայրս երիտասարդ օրերուն ջրհանկիր եղած էր, հրշէջ, հաճոյքի համար: Ան տունէ տուն կ'իյնայ, աքացիով կը ջարդէ բոլորին դուռերը, քնացած քնակիշները կ'արթնցնէ եւ կը ստիպէ զանոնք որ ջուր կրեն հրդեհին վայրը:

Ես ննջարանի պատուհանէն կը դիսէի տեսարանը:

Հայրս բարձրացաւ փողոցի վերջին տան տանիքը, ծածկեց զայն անկողիններով, վերմակներով, դէաի վարկախուած գորգերով, կարպետներով եւ թաղիքներով:

Խոնախ - մեծ տուն, պալատ:

Աքացի - կից, ոտքի հարուած:

Կարպետ - գորգի տեսակ:

Թաղիք - կոխուած բուրդէ պատրաստուած կտոր:

Յետոյ առատ ջուրով ողողեց այս բոլորը, որպէսզի այրուող տան կայծերէն եւ բոցերէն կրակ չառնէ այդ տունը: Ջուրը շարունակ կը շոգիանար, պէտք էր միշտ թաց պահել անկողին ու գորգ:

Վերջապէս հասաւ Ա. Գէորգ Եկեղեցիի ջրհանկիրներու խումբը: Հրշէջները մէկ կողմէն խողովակով կը ջրէին արարին տան այրող մասերը, միւս կողմէն կը փլցնէին միւս մասերը, որպէսզի կրակը չտարածուի:

Հրդեհը վերջապէս մարեցաւ:

Մինչ այդ մայրս հաւաքած էր մեր տան հարստութիւնը՝ տասներկու արծաթ դգալ, կապած կուրծքին, մեզ ալ պատրաստած էր մեկնելու, եթէ հրդեհը մեր տունը հասնէր: Կարասիներուն մասին չմտածեց: Մեծ պարտէզ ունէինք, հայրս կրնար հոն հաւաքել բոլոր կարասիները եւ հրդեհն ազատել:

Հրդեհին մարելէն ետք հայրս, թրջուած եւ ցեխուսած, տուն վերադարձաւ: Բոլոր թաղեցիները կը գովէին անոր քաջութիւնը եւ կ'ըսէին.

- Յակոր աղան չըլլար, մեր բոլորին տուները վառած էին:

Գողութեան պատմութիւնն ալ հետեւեալն է.

Գիշեր մը հայրս ըստ սովորութեան ձայն տուաւ ինծի, որ ելլեմ պէտքարան երթալու: Ես վախկոտ երեխայ էի (հիմա ալ շատ քաջ չեմ) եւ գողերէն կը վախնայի: Այդ պատճառով ալ, այդ գիշեր, ինչպէս միշտ, ոտքս յատակին զարնելով քալեցի, որպէսզի, եթէ գողեր կան, փախչին:

Առտուն հայրս կ'արթննայ, կը տեսնէ որ վերնատան հագուստները չկան, պարտէզի դուռն ալ բաց է: Խսկոյն կ'երթայ պարտէզ եւ կը տեսնէ որ մեր հագուստները հաւաքուած են թթենիին տակ, անոնց քով ալ կայ օտար բաճկոն մը: Պարզ է, որ գողը ոտքերուս դոփիւնը լսելով կար-

ծեր է թէ վար կիշնենք եւ փախեր գացեր է: Աճապարան-քին մէջ ալ իր հագուստը ձգեր է եւ հօրս բաճկոնը հագած փախեր:

Հայրս կ'առնէ բաճկոնը եւ կ'երթայ յոյն նպարավաճառին խանութը:

- Այս հագուստը փողոցը ինկած գտայ,- կ'ըսէ,- տէրը կը ճանչնա՞ս:

- Ներկարար Հասանինն է,- կ'ըսէ նպարավաճառը:

Հայրս կ'երթայ նաև թուրքի սրճարանը, հոն ալ նոյն պատասխանը կը ստանայ: Անոր վրայ կ'երթայ ոստիկանատուն եւ կը յայտատարէ:

- Այս գիշեր ներկարար Հասանը մեր տունը մտաւ պարտէզի կողմէն, հագուստները հաւաքեց գողնալու համար, բայց չկրցաւ, որովհետեւ վրայ հասայ: Ահա՝ իր բաճկոնը: Երկու հատ ալ վկայ ունիմ: Բայց դատ բանալ չեմ ուզեր:

Հասանը կը բանտարկեն եւ հայրս կը կանչեն դատարան: Բայց հայրս կը կրկնէ ոստիկանատունը ըսածը եւ կը հրաժարի դատէն: Այսպէս կը վարուի, որպէսզի թուրքերը չգրգռէ եւ ամիսներով դատարան չերթայ-չգայ:

Գողը երեք ամիս բանտ պառկեցաւ, յետոյ մեր թաղէն գաղթեց, ուրիշ թաղ գնաց:

Գրգռել - դրդել, մէկում դէմ հանել:

5.

ՍԱՄԱԹԻԱՅԻ ԴՊՐՈՑԸ

Սամաթիայի ազգային վարժարանը քարաշէն Բոյակապ դպրոց մըն էր բարձունքի մը վրայ շինուած, Մարմարա ծովուն դիմաց: 1885 թուականին, երբ ես 9 տարեկան էի, հայրս ձեռքէս բռնած հոն տարաւ զիս:

Դպրոցը ունէր երկու յարկ. առաջինը Ընտելարան կը կոչուէր, երկրորդը՝ Ռասումնարան: Զիս Ընտելարան նստեցին: Հօրս ծանօթներէն մէկուն զաւակը՝ Վուանշապուհ Մանուկեան, որ կը հետեւէր ուսումիս, մէկ օր ետք դպրոց եկաւ եւ զիս վերի յարկ տարաւ ըսելով՝

- Այս տղան Ընտելարան նստելու տղաւ չէ:

Ես չորս տարի ուսանեցայ այս դպրոցը:

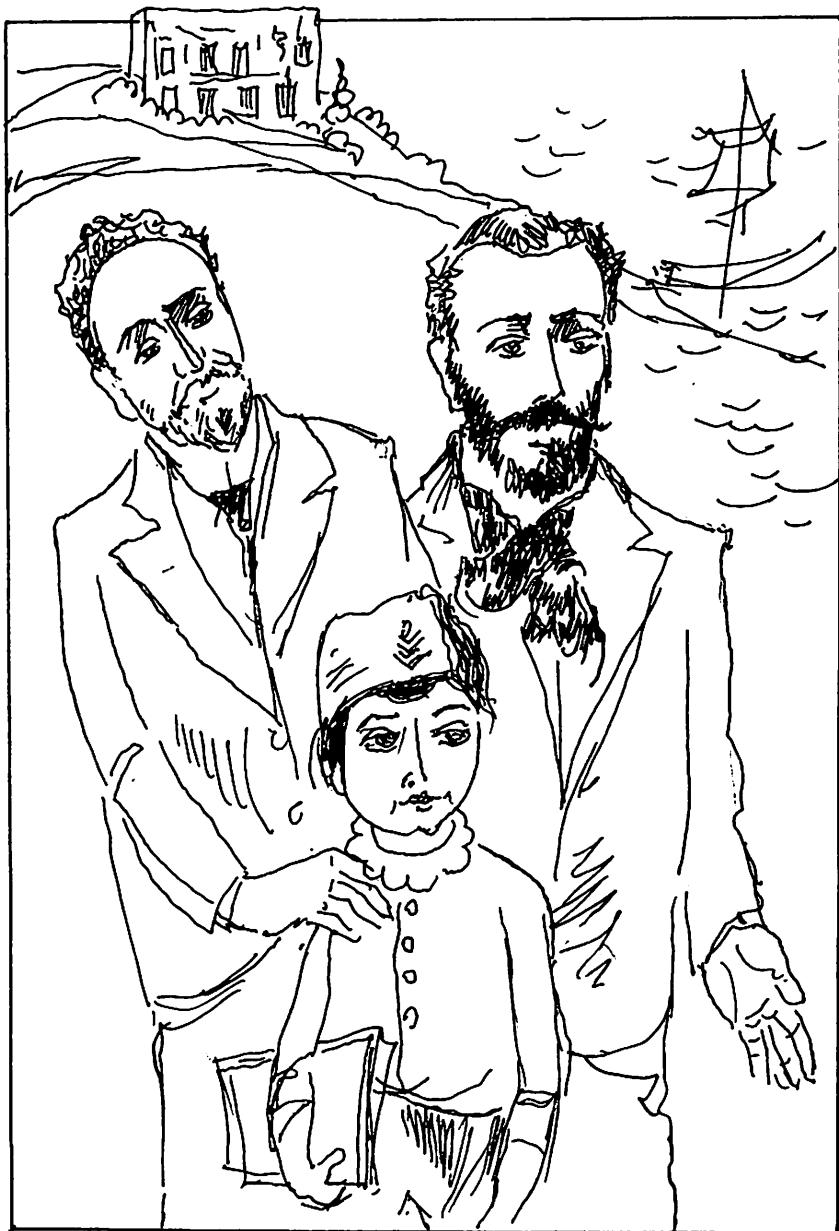
Այն ատեն վերակացու էր Յարութիւն Զաքըրեան անունով մէկը, որ Զէյթունի ապատամբներէն էր եւ կառավարութեան կողմէ աքսորուած էր Պոլիս: Զախ ձեռքը վիրաւորուած էր, չէր բացուեր, որովհետեւ գնդակը մէջը մնացած էր: Աշ ձեռքին մէջ կը պահէր երկար կոթով մուրճ

Հոյակապ - մեծ եւ գեղեցիկ:

Ընտելարան - ընտելանալու, վարժուելու տեղ:

Վերակացու - պատասխանատու, հնկիչ:

Աքսորուած - իր բնակավայրէն տարբեր տեղ մը մնալու ստիպուած:

մը, որով կը ծեծէր մեզ: Ցետոյ Զաքըրեանին տեղ վերակացու նշանակուեցաւ Խորայէլ Հայկազ:

Ուսուցիչներէս յիշեմ քանի մը հոգի:

Պաղտիկ Ծիյէրճեանը հայերէնի առաջին ուսուցիչս եղաւ: Միշտ ժպտուն, գլուխը աջ ու ձախ ծոելով, մեզի հետ անուշ-անուշ խօսելով գրաբար կը սորվեցնէր:

Մելքոն Կիւրճեանը բարձր դասարաններու մէջ գրաբար կու տար եւ մատենագրութիւն: Ես գրաբարը շատ կը սիրէի եւ լաւ կը սորվէի: Երկու անգամ առիթ ունեցայ Բմտութիւնս ցոյց տալու:

Առաջին անգամ Յուդա անունին պատճառով:

Այս անունը գրուած էր յ Վերջաւորութեամբ: Ընկերներս կը կարծէին թէ ուղղական հոլով է եւ այդպէս կը թարգմանէին: Նախադասութիւնը իմաստ չէր ունենար: Ես ըսի թէ ուղղականը յ-ով չի գրուիր, թէ այս ձեւով բառը սեռական է: Ուսուցիչը գոհ մնաց եւ ըսաւ.

- Ապրի տղան:

«Տղան» եւ ոչ՝ «տղաս», որով հետեւ ամուսնացած չէր եւ զաւակ չունէր:

Երկրորդ դէպքը քաղաքին հայկական վարժարաններու տեսուչին՝ Կարապետ Խթիւճեանի այցելութեան կապուած է:

Ան գրատախտակին վրայ գրել տուաւ նախադասութիւն մը՝ «աշակերտները տեսնելով Ցիսուսը շատ ուրախացան» եւ առաջարկեց որ գրաբարի թարգմաննենք զանազան ձեւերով: Ես ութ կամ տաս ձեւով թարգմանեցի: Անոնցմէ մէկը սխալ գտաւ Խթիւճեանը: Ես պնդեցի որ

Հմտութիւն - Վարպետութիւն, գիտութիւն:

Ճիշդ է: Ուսուցիչը ըսաւ որ այդպէս ալ կարելի է գրել: Ես դարձայ Խթիւճնանին եւ ըսի:

- Եթէ չէք գիտեր, ինչո՞ւ մեզ քննելու եկեր էք:

Յակոր Ուկանը ֆրանսերէնի ուսուցիչ էր, ծեր, շատ բարի մարդ մը: Յաճախ կու լար, որովհետեւ դժբախտ հայր էր. զաւակը՝ Երուանդը, որ քանդակագործութիւն սորված էր, ծով ինկած ու խեղդուած էր:

Յարութիւն Թիւլեանը նշանաւոր թուաբանագէտ էր: Կը պատմէին թէ եւրոպացիները հիացած էին իր հմտութեան վրայ եւ ըսած.

- Այսքան հմուտ մարդը հայ չի կրնար ըլլալ:

Եւ անունը թարգմանելով՝ Փասքալ դարձուցած էին:

Միսի Փասքալը գուարճախօս էր ու բարի: Մեզ շատ կը սիրէր: Նախատական խօսքեր կ'ընէր, բայց հայրական կատակի ձեւով: «Էշէկ» կ'ըսէր օրինակ, այսինքն «Էշ», կամ «Էտիրնէ կաֆալը»: Էտիրնէն քաղաքի անուն է, հայերէնով՝ Ադրիանուպոլիս, իսկ «կաֆալը» գլուխ ունեցող այսինքն՝ Էտիրնէական գլուխ ունեցող: Այս հայիոյանքը անհմաստ էր պարզապէս:

Գրիգոր Մարգարեանը պատմութեան եւ աշխարհագրութեան ուսուցիչ էր: Երկար պեխերով, բարձրահասակ մարդ էր: Իր դասերուն կատակը եւ գուարճախօսութիւնը անպակաս էին: Կը պատմէին, թէ ինք եւ երգիծաբան Պարունանը երբ միհասին ըլլային տեղ մը, հոն այլեւս հանդարտ մարդ չէր մնար, խնդալէն կը ճաթէին բոլորը:

Դափիթ Խաչկոնցը նոր դարու պատմութիւն կ'աւանդէր: Ծատ կը սիրէր հնդկական կրօնը եւ շարունակ անոր մասին կը խօսէր սքանչացումով: Անունը դրած էինք Թրիմուրդի, այսինքն “Երրորդութիւն”, հնդկերէնով:

Նախատական - անարգական, խայտառակող:

Սիմոն Յակոբեանը նկարչութեան ուսուցիչ էր եւ իրաքանչիր աշակերտի թոյլ կու տար իր կարողութեան շափով հետեւիլ դասին: Ունանք մատիտով հասարակ նկարներ կը գծէին, որիշներ պզտիկ նկարներ քանի մը անգամ կը մեծցնէին, կային նոյնիսկ աշակերտներ, որոնք տպածոյի համար նմուշներ կը նկարէին:

Ես թէեւ գէշ չէի գծեր, բայց չէի սիրեր նկարչութիւնը: Այս պատճառով ալ խնդիր մը ունեցայ ուսուցիչիս հետ:

Դպրոցը ունէր նկարներու մեծ հաւաքածոյ: Անոնցմէ մէկը կ'ընտրէինք եւ կը սկսէինք նկարել: Ուսուցիչը անշուշտ չէր յիշեր թէ ո՞վ ինչքա՞ն նկարած է: Ես խոշոր ողկոյզի նկար մը առած էի եւ ամէն պահու միայն մէկ հատիկ կը նկարէի: Շաբաթը մէկ պահ նկարչութիւն ունէինք: Քանի մը ամիս անցաւ եւ իմ ողկոյզս չվերջացաւ: Վերջապէս ուսուցիչը զգաց իմ խարեւութիւնս եւ շառաչուն ապտակ մը հասցուց երեսիս: Ես տուն գացի, պատմեցի դէպքը հօրս եւ պահանջնեցի, որ զիս հանէ դպրոցէն: Հայրս հասկըցաւ պատահածը եւ ըսաւ.

- Ծատ աղէկ ըրեր է. դասդ չես պատրաստեր, քեզ ծեծեր է:

Միհրան Տէօքմէճեանը կարճահասակ մարդ էր: Մեծ ուսումի տէր չէր, բայց շատ գեղեցիկ ձեռագիր ունէր: Շաբաթական երկու ժամ գեղագրութեան դաս ունէինք: Կու գար, գրատախտակին վրայ երկու տող կը գրէր, մենք ալ կ'ընդօրինակէինք զանոնք: Յաճախ աշակերտի մը քովը կը նստէր եւ անոր գրածը կը շտկէր: Նստած տեղը կը խոմփար, կարծես քնացած ըլլար: Ես իրմէ սորված եմ

Տպածոյ - վրան տպուած գծագրութիւններ ունեցող կերպաս:

Նմուշ - օրինակ:

Շառաչուն - ձայն հանող, գորաւոր:

գրել կոկիկ, պարզ եւ ընթեռնելի: Այս պատճառով ալ կրցայ ամբողջ Արմատական Բառարանս ընդօրինակել եւ ապակետիպով հրատարակել:

Վահան Վարդապետ Ցակորեանը Երուսաղէմի միաբաններէն էր եւ կրօն կը դասաւանդէր մեզի: Օր մը զիս դրկեց Երուսաղէմատուն, Գոմ-Գաբու թաղը, Մելքիսեդէկ Մուրատեանի Եկեղեցական Պատմութիւնը գնելու: Միաբան մը դուռը բացաւ, լսեց ըսածս, բայց շառաւ տաս դուրսը, որ իրեն կներկարէի.

- Մենք այդ տեսակ գիրք չունինք եւ առնասարակ գիրք չենք ծախւեր:

Յետոյ իմացայ որ թուրք կարծած էր զիս եւ լրտես համարած:

Օր եկաւ, 1888-ին, որ Հայոց պատմութիւնը արգիլուեցաւ հայկական դպրոցներուն մէջ: Այն ժամանակ Չոլաքեան մականունով մէկը խորամանկ միշոցի մը դիմեց. գիրք մը հրատարակեց, որուն առաջին քանի մը էջերը Հայկի եւ ուրիշ նահապետներու մասին շատ կարճ տեղեկութիւններ կու տային եւ յաջորդ էջերը լայնօրէն կը պատմէին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն պատմութիւնը: Այսպէսով գիրքը արտօնութիւն ստացած էր: Ուսուցիչները կ'ընդարձակէին առաջին էջերը եւ մէկ կողմ կը ձգէին շարունակութիւնը:

Հայրս մօտէն կը հետաքրքրուէր դպրոցական աշխատանքովս: Ինքը հազի գրել-կարդալ գիտէր, բայց ուսումին կարեւորութիւն կու տար: Լաւ հայերէն ալ չէր գիտեր, այդ պատճառով հաճելի սխալներ կ'ընէր:

Ապակետիպ - տպագրութեամ ձեւ մը:

Առնասարակ - ընդհանրապէս:

Միշոցի մը դիմեց - ձեւ մը գտաւ:

Օր մը դպրոց կու գայ եւ կը հարցնէ.

- Տղաս ի՞նչպէս է դասերուն մէջ:

- Տղադ շատ աշխատասէր է,- կը պատասխանեն իրեն:

- Ավասո՞ւ,- կ'ըսէ հայրս,- աշխատասէր ըլլալու տեղ աշխատող ըլլար, աւելի գոհ կ'ըլլայի:

Ուրիշ անգամ մը կը քննէր վիճակացոյցս: Այն ատեն նիշի տեղ բառով գնահատական կը գրէին: Ես քանի մը հատ “քաջալաւ” ունեի եւ “լաւագոյն”, մէկ հատ ալ՝ “լաւ”:

- Ինչո՞ւ միայն մէկ հատ լաւ ունիս,- հարցուց հայրս:

- Հայրի՞ն,- ըսի,- լաւագոյնը լաւէն բարձր է:

- Լաւագոյն, այսինքն լաւի գոյն ունեցող. ո՞վ կ'ուզես խարել,- պատասխանեց հայրս:

Ես երկար բացատրեցի, բայց ան շիամոզուեցաւ: Յետոյ միայն սրճարանը հարցնելով գիտցաւ, թէ “լաւագոյն” “ամենէն լաւ” ըսել է եւ շատ զարմացաւ:

Սամաթիայի դպրոցը եղած ատենս լեզուներով ու մատենագրութեամբ շատ հետաքրքրուած էի: Յոյն նպարավաճառէ մը ուզեցի յունարէն այբուբենը եւ բոլոր գիրերը սորվեցայ: Այդ փոքր տարիքիս արդէն յունարէն աղուոր կը կարդայի: Հրեայ փերեզակէ մըն ալ երրայական այբուբենը ուզեցի եւ երրայերէն կարդալ ալ սորվեցայ: Մեր դպրոցը մենք ֆրանսերէն կը սորվէինք, բայց ուրիշ դպրոցներու օտար լեզուն անգլերէն էր: Մեր դրացիին տղան դպրոցը անգլերէն կը սորվէր: Ան Կիրակի օրերը մեր տունը կու գար, հետո կը նստէր դուան սեմին եւ իր դասագիրքէն անգլերէն կը սորվեցնէր ինծի: Գրաբարը դպրոցը կը սորվէի արդէն եւ շատ կը սիրէի:

Փերեզակ - մամր մունր բամեր ծախող մարդ, շրջուն վաճառական:
Երրայական - հրէական:

Օր մը որոշեցի աշխարհաբարի թարգմանել մեր բոլոր հին պատմագիրները: Սկսայ Մովսէս Խորենացին եւ 10-12 պատմիչ թարգմանեցի: Եկեղեցական պատմութեան պահու մը, Վահան Վարդապետը ըսաւ.

- Կովկասի մէջ Խորէն Ստեփանէն Խորենացին աշխարհաբարի թարգմաներ է:

- Հրաշեան շատոնց թարգմանած է,- ըսին դասընկերներս:

- Իրա՞ւ: Խորէն Ստեփանէն հազիւ կրցեր է այդ դժուար գիրքը թարգմանել: Դուն ի՞նչպէս ըրիր:

- Չհասկցած տեղերս մեր ուսուցիչին հարցուցի եւ կամաց-կամաց թարգմանեցի:

Ուրիշ աշխատանքներ ալ կատարած էի. արեւելահայերէնով վէպ մը սկսած էի գրել Ռաֆֆիի Զալալէդդինի ազդեցութեան տակ, Պետրոս Դուրեանի ազդեցութեամբ ալ Տիգրան Բ. Վերնագիրով թատերախաղ մը գրած էի:

Ո՞ւրտեղէն ժամանակ կը գտնէի այսքան բան գրելու: Բացատրութիւնը պարզ է. մանուկ եղած ատենս խաղալ չէի սիրեր ես: 1889-ին, երբ աւարտեցի Սամաթիայի թաղային վարժարանը, ահագին բան սորված էի եւ ահագին անձնական աշխատութիւն կատարած:

6.

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ

Սամաթիայի դպրոցը աւարտելէ ետք, կա'մ ուսումն այս-
տի շարունակէի, կա'մ արհեստի մտնէի: Հայրս ուսումը
ընտրեց:

Սամաթիայի դպրոցը իր նմաններուն մէջ լաւագոյնն
էր. անկէ աւելի բարձր նախակրթարան չկար: Բայց նոր
բացուած էր երկրորդական դպրոց մը, որուն հիմնադիրը
Ներսէս Պատրիարքն էր: Կային երկու երկրորդական վար-
ժարաններ եւս՝ Պէրպէտեան եւ Մեզպուրեան, որոնք ինձի
յարմար չէին. Պէրպէտեանը շատ հեռու էր մեր տունէն՝
Սկիւտարի մէջ, եւ մեծահարուստ ընտանիքներու զաւակ-
ներուն դպրոցն էր: Մեզպուրեանը մօտ էր՝ Գում-Գարուի
մէջ, բայց նոյնպէս սուղ էր: Սովորական լեզուներէն զատ,
հոն կը սորվէին հին լունարէն, լատիներէն, պուլկարերէն,
ուստերէն, ըստ պահանջի: Բայց աշակերտը ամէն մէկ լեզ-
ուի համար առանձին գումար պէտք է վճարէր: Ես չէի
կրնար: Որոշեցի Կեդրոնական երթալ:

Կեդրոնականի մէջ երկու կրթաթոշակ կար. հարուստ-
ներուն համար՝ տարեկան 12 ոսկի, միջակ դասակարգին
համար՝ 6 ոսկի: Կային նաև ձրի ուսանողներ: Ես ընդուն-
ուեցայ իբրեւ ձրիավարժ աշակերտ:

Դպրոցի տնօրէնը նշանաւոր Մինաս Զերազն էր: Դա-
սընկերս՝ Ներսէս Թիլեանը եւ ես ուզեցինք անմիջապէս

Երկրորդ դասարան մտնել: Չերազը պատասխանեց,թէ այդպիսի բան եղած չէր տակաւին:

- Գո՞հ եղէք, եթէ առաջին դասարան կարենաք մտնել:

- Բայց մենք սամաթիացի ենք,- ըսի ես սամաթիական գոռոգորթեամբ:

Չերազը խնդաց եւ որոշեց որ քննութենէն կախում ունենայ մեր դասարանը: Բայց անարդար կարգադրութիւն մը ըրաւ. զիս ժամանակաւոր կերպով հստեցուց առաջին դասարան, իսկ Ներսէսը՝ նոյնպէս ժամանակաւոր կերպով՝ երկրորդ դասարան: Ներսէսին հայրը իր լաւ բարեկամն էր: Քննութենէն ետք, երկուքս ալ ընդունուեցանք երկրորդ դասարան:

Մուտքի թուականէն ամէն աշակերտ թիւ մը կը ստանար Կեդրոնականի մէջ: Առաջին աշակերտը, որ 1885-ին մտած էր դպրոց, Գարեգին անունով սեբաստացի տղայ մըն էր եւ կը կրէր 1 թիւը: Ես ստացայ 150 թիւը, Ներսէսը՝ 151-ը: Օտար ուսուցիչներ կային, որոնք չէին կրնար մեր անունները արտասանել: Անոնք մեզ թիւերով դասի կը հանէին: Բոլորս ալ սեւ համազգեստ կը կրէինք՝ բարձր օձիքով եւ կարմիր երիգներով: Օձիքին երկու կրղմերը ուկետառ գրուած էր “Վենդր. Վարժ.”: Գլուխնիս ֆէս կը դնէինք: Այս ձեւով մեր համազգեստը չէր զանազանուեր զինուրականէն, եւ յաճախ պետական շենքերու առջեւ պահակ կեցած զինուրները բարեւ կու տային մեզի, մանաւանդ գիշերները: Դասարանին մէջ կը հագնէինք մոխրագոյն երկար շապիկ մը, որու կուրծքին գրուած էր մեր թիւը: Դասը չգիտցող աշակերտները իրենց շապիկը կը փոխէին գիտցող աշակերտի մը հետ եւ անոր լաւ նիշը իրենք կը ստանային...

Գոռոգորթիւն - հպարտութիւն, ինքնահաւանութիւն:

ՄԵԿ անգամէն երկրորդ դասարան մտնելս մեծ ազդեցութիւն ոնեցաւ կեանքիս վրայ: Եթէ մէկ տարի ուշ աւարտէի Կեդրոնականը, Երոպա պիտի չկրնայի երթալ, Պողիս պիտի մնայի կոտորածներու շրջանին եւ թերեւս բանտի կամ ջարդի գոհ ըլլայի, ինչպէս իմ ընկերներէս շատերը եղան:

Կեդրոնականին կապուած է նաև իմ մականունիս պատմութիւնը:

Թուրքերը մականուն չունեին առաջ. մարդիկ կը յիշուեին անունով եւ հայրանունով: Ինքնութեան թուղթերու մէջ այդ երկուքը կը գրուէին միայն: Դարդոցներու մէջ ալ այդպէս էր: Սամաթիայի դպրոցը ես Հրաչեայ Յակոբ էի: Երբեմն ալ կը գրէին Յակոբեան:

Օր մը հոգաբարձութիւնը պատուիրեց մեզի խորհըրդակցիլ տնեցիներուն հնտ եւ մականունով արձանագրուիլ: Շատեր մեծ հայրերու անունով կազմեցին մականունները: Իմ մեծ հօրս անունը Յարութիւն էր, հայրս առաջարկեց Յարութիւննեան գրել: Բայց ես անունով մականուն չէի սիրեր: Հօրս հարցուցի.

- Քեզի ի՞նչ ծաղրանուն կու տան շուկայի մէջ:

- Կոճին Ակոբ կ'ըսեն:

Ես համեցայ այդ անունը եւ կազմեցի Կոճիննեան մականունը: Բայց հոգաբարձուները ըսին թէ այդ տեսակի անուն չկայ եւ Ն գիրը Կ-ի փոխելով ըրին Կոճիկնեան: Սամաթիայի մէջ նշանաւոր Կոճիկնեան մը կար արդէն, պոլսեցի առաջին անգլիախօս հայը: Սամաթիայի ընկերներս մականունս խեղաթիւնով կոճիկ կ'ըսէին ինծի, պոճիկ, մոճիկ, տոճիկ: Երբ Կեդրոնական արձանագրուեցայ, Կոճիկնեանը գրաբարի վերածեցի եւ դարձուցի Աճառեան,

Խեղաթիւնել - չարափոխել:

այսինքն «օճառեան»։ Կեդրոնականի ընկերներս ալ “աճառ”ով ծաղրանուններ սկսան շինել։ աճառ կ’ըսէին, պաճար, վաճառ, տաճար, հաճար, կաճառ… Այս վերջին բառը հոմանիշ է “ակադեմիա”ի։ Հետաքրքրական է որ իմ կեանքիս վերջին հանգրուանն է “Հայկական ակադեմիա”ն…

7.

ԱՌԱՋԻՆ ՍԷՐ

Սամաթիայի դպրոցը եղած ատենս, 1887 թուականին, երբ ընդամենը 11 տարեկան էի, սիրահարուած էի Օժէն անուն օրիորդի մը:

Մեր քովի փողոցը քիչ մը փոս էր եւ տեղատարափ անձրեւներու ժամանակ ջուրով կը լեցուէր: Այն ատեն բարի թաղեցի մը տախտակ մը կը դնէր ջուրերուն վրայ եւ մարդիկ անոր վրայէն կ'անցնէին:

Անձրեւոտ օր մը Սամաթիայի դպրոցէն վերադարձիս, այդ փողոցին մէջ հանդիցեապայ հայ պատիկ տղու մը, որ տախտակին վրայէն կ'առաջանար: Դիմացէն եկաւ յոյն նապարավաճառին բարձրահասակ աշկերտը, որ հրեց հայ տղան եւ ջուրը ձգեց: Իմ ազգային գգացումս շարժեցաւ, ես վագեցի յոյն աշկերտին վրայ, ցատկեցի, ապտակեցի զինք եւ ջուրը ձգեցի: Այն ատեն լսեցի անուշ ձայն մը, որ կ'ըսէր.

- **Ա'ֆերիմ** տղայ, պատիկ պոյովը նայէ ընտո՞ր ծեծեց խոս-խոճաման տղան:

Այդ ձայնը թրթռացուց իմ սիրտիս լարերը:

Ատեն մը ետք, աղբիր գացեր էի մեծ մօրս համար

Աֆերիմ - ապրիս (թրթերէ՛մ):

շուր բերելու, երբ հանդիպեցայ այդ օրիորդին: Մեծ մօրը հետ էր: Ես սկսայ խօսիլ ծեր կնոջ հետ, իմացայ որ տունը շորս հոգի են, բոլորն ալ իգական սեռին պատկանող, եւ վարպետ տուտույութիւն կ'ընեն: Իմացայ նաև սիրուհիս անունը՝ Օժէն:

Տուն դարձիս գրեցի սիրային առաջին ոտանաւորս, որ ուներ «Օժէնին» վերնագիրը եւ այսպէս կը սկսէր.

*Սիրուհի մը ունիմ ես,
Սիրուհի մը լուսափայլ,
Գողտրիկ, քնքուշ, ճագելի,
Կա՞յ անոր պէս էակ մ'ալ:*

Մայրիկս համոզեցի, որ պզտիկ եղբայրս վարպետ տուտույի երթայ Օժէննենց տունը եւ երկար ժամանակ ամէն օր 2 անգամ տեսայ Օժէնը: Եղբայրս ես կը տանէի իրենց եւ իրիկունը ես կը վերադարձնէի տուն:

Օր մըն ալ Օժէննենք տուն փոխեցին եւ ես չգիտցայ ո՛ւր գացին: Եղբայրս արդէն մեծ էր, զինք դդինք Սամաթիայի նոր թաղի Ազգային վարժարանը, իսկ ես, յուսահատ, ուժ տուի իմ սիրային տխոր երգերուս:

Տարիներ անցան, 1891-ի ամառը ներկայ եղայ Սամաթիայի երկսեռ դպրոցներու հանդէսին: Ցանկարծ բեմ ելաւ ճերմակագգեստ օրիորդ մը եւ սկսաւ կարդալ հրաժեշտի ֆրանսերէն ճառ մը: Անոր դէմքը եւ ձայնը անմիջապէս ազեցին սիրտիս: Վկայականներու եւ մրցանակներու բաշխումի պահուն իմացայ անունը. Աննիկ Թիւլեան: Ուրեմն այդ գեղեցիկ օրիորդը մեր Միւսի Փասքալին աղջկն էր եւ սիրելի դասընկերոցս՝ Ներսէսին քոյրը:

Գողտրիկ - սիրուն, նուրբ:

Հրաժեշտ - բաժանում, մնաք բարով:

Իմ հոգեկան վիճակս անտանելի էր. ես կը սիրէի Օժէնը, բայց ան բացակայ էր, իսկ Աննիկը նոր ցնցում տուաւ սիրտիս: Քունս փախցուցի: Զէի կրնար որոշել, թէ ո՞վ է իս սիրտիս սիրելին: Այս տպաւորութիւններով գրեցի վէպ մը, որուն հերոսը ես էի: Երրորդ դէմքով գրուած վէպիս մէջ հերոսը անձնասպանութեամբ վերջ կու տար իր անորոշ վիճակին եւ կեանքին: Այդ ժամանակի վէպերը ընդհանրապէս այդ ձեւով կը վերջանային:

Վէպս տուի Կեդրոնականի մեր գրականութեան ուսուցիչին, Եղիա Տէմիրճիպաշեանին, որ հաւնեցաւ զայն: Յետոյ գրեցի նաեւ շարադրութիւն մը, որ դասարանը կարդացի: Վերնագիրն էր «Վերջալոյս»: Իբր թէ ես միշտ սիրուիիիս հետ կը նստէի պատուհանին առջեւ, եւ կը դիտէի վերջալոյսը: Հիմա չկայ ան եւ ես մինակս կը դիտեմ նոյն տեսարանը, բայց սիրակորոյս եւ յուսահատ:

Տէմիրճիպաշեանը յուզուեցաւ եւ սկսաւ լալ: Դասընկերներէս մէկը դիմեց իրեն.

- Եղիա' էֆէնտի, Հրաչեան լա՞ւ գրած է:

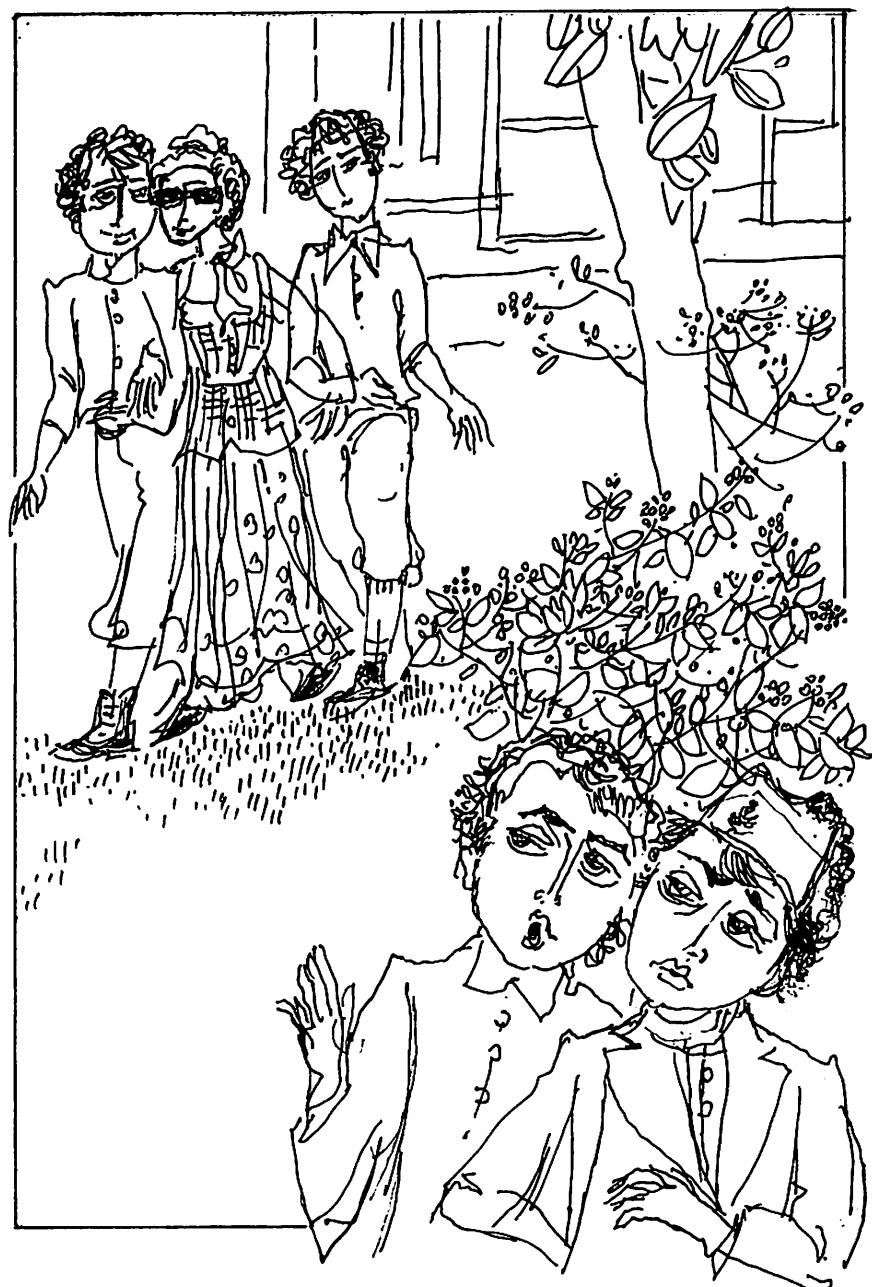
- Այո՞,- պատասխանեց ուսուցիչս,- շատ լաւ գրած է: Ես յուզուեցայ, որովհետեւ երիտասարդութեանս ես ալ նման սիրով տանջուած եմ:

Եւ մինչեւ դասի վերջը մեզի պատմեց իր սիրային պատմութիւնը: Ես գրի առի զայն:

Այնուհետեւ ամէն Կիրակի կը թափառէի Աննիկի տան փողոցը՝ զինք տեսնելու յոյսով: Աննիկին փոխարէն օր մը տեսայ Սամաթիայի դասընկերներէս մէկը՝ նաշիտ Գասպարեանը:

- Պատահմունք չէ,- ըսաւ ան,- որ ամէն Կիրակի այս

Սիրակորոյս - սէրը, սիրածը կորսնցուցած:

փողոցը կը տեսնեմ քեզ: Անշուշտ դուն սիրոյ առարկայ մը ունիս այստեղ: Եւ որովհետեւ այս փողոցին մէջ միայն Թիլեանին աղջիկը կայ, կը կասկածիմ որ դուն անոր սիրահարուած ես: Ե'ս ալ անոր սիրահարուած եմ: Բայց երկուք ալ գոր տեղը այստեղ կը թափառինք: Անոր բռնակալ հայրը երբեք չի ձգեր, որ իր աղջիկը պատուհանէն նայի կամ փողոց ելլէ:

Նաշխոը թեև մտաւ ու քաղաքէն դուրս, հեռաւոր դաշտեր տարաւ: Երկու սիրահարներ, փոխանակ հակառակորդներ դառնալու, անյուսութեան մէջ միացած ընկերներ եղանք:

Երկու տարի եւս անցաւ:

1893-ի ամառը ընկերներու հետ քննութեան կը պատրաստուի: Միասին կ'երթայինք զանազան հանդարտ վայրեր ու դաս կը սորվէինք: Օր մը գացած էինք Ետիգուէի Ազգային հիմանդրանցը եւ պարտէզի խոտերուն վրայ պառկած դաս կը սորվէինք, երբ նուագ մը մեր ուշադրութիւնը գրաւեց: Պարտէզին դուրը բացուեցաւ ու սեւ ակնոց դրած օրիորդ մը ներս մտաւ՝ երկու յոյն երիտասարդներու թեւերէն կախուած: Ես սկսայ լալ:

- Ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղար,- հարցուց ընկերս, թիւ 22 Օն-Աիկ Փարեանը:

- Իմ սիրելի Օժէնս Է,- պատասխանեցի:

- Ի՞նչ կայ լալու: Զե՞ս տեսներ որ փողոցի աղջիկ մըն է: Հանէ՛ սիրտէդ:

Զեմ գիտեր, թէ ի՞նչպէս տուն եկայ: Խորտակուած՝ գրեցի հետեւեալ ոտանաւորը.

Ինչպէս ցողիկն առաւօտեան

Բննակալ - շատ իիստ, իր ուզածը ուրիշին պարտադրող:
Խորտակուած - քանդուած, փլած: Հոս՝ կոտրած սիրտով:

*Խոտին, ծաղկին կիշնէ վրան,
Քու ալ սէրդ մեղրանման
Իջաւ սրտիս ծաղկին վրան:*

*Առաւօտեան ցողիկին պէս
Դու շոտ անցար, թուար գրկէս,
Ինձ մնաց լոկ յուշք մը անտես,
Թօշնած, թոռմած սրտիս վրան:*

Այս եղաւ վերջաբանը իմ առաջին սէրիս: Զգիտցալ ի՞նչ եղաւ Օժէնը: Ան ինձմէ գոնէ երկու տարեկան մեծ էր: Կրնայ մեռած ըլլալ արդէն: Իսկ Աննիկի մասին լուր առի Ներսէն, 1910 թուականին: Ան ամուսնացած էր հարուստ վաճառականի մը Բնաւ եւ մնկնած Ամերիկա:

Լոկ - միայն:

8.

ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ

Կեդրոնական մնացի չորս տարեշրջան. 1889-90-էն 1892-93: Այս չորս տարիներու ընթացքին ծանօթացայ շատերու, աշակերտ եւ ուսուցիչ: Ֆիշեմ մէկ քանին:

Արշակ Չօպանեանը առաջին շրջանաւարտներէն էր: Ան դպրոցական տարիներուն յօդուածներ եւ բանաստեղծութիւններ կը տպէր ֆանթազիո ծածկանունով: Վերջին տարին հրատարակեց վիպակ մը՝ «Թուղթի Փառք» վերնագիրով, յետոյ բանաստեղծութիւններու տետրակ մը՝ «Թրթոռումներ» եւ հատոր մը՝ «Արշալոյսի Ղօղանջներ»: Այնուհետեւ Փարիզ գնաց եւ սկսաւ հրատարակել «Անահիտ» գրական հանդէսը:

Երուանդ Մանուկեանը նոյնպէս Փարիզ գնաց՝ համալսարանը ուսանելու: Անոր մասին հետաքրքրական դէպք մը կը պատմէին: Քիմիագիտութեան դասախոսը դաս կը բացատրէ եւ զանազան տարագներ կը գրէ գրատախտակին: Յանկարծ Մանուկեանը կը ցատկէ տեղէն եւ կը պոռայ՝ «Cest faux» (սխալ է): Դասախոսը իր քով կը կանչէ զինք եւ կը հարցմէ՝ «ի՞նչը սխալ է»: Երուանդը բոլոր տարագները կը բացատրէ, կը կենայ տեղ մը եւ կ'ըսէ.

Տարագ - Նիւթի մը խիտ ձեւով մերկայացումը, բանաձեւը. օրինակ, H⁺ շրածինի համար, O⁻ թթուածինի, H₂O⁰ ջուրի:

«Ա՛յս է սխալը»: Դասախոսը երկար կը դիտէ գրատախտակը եւ կ'ըսէ. «Ծիշդ է ձեր ըսածը: Դուք ո՞վ էք»: Երուանդը կը պատասխանէ՝ «Ես հայ եմ, Կեդրոնական վարժարանէն»: Դասախոսը իր խնամակալութեան տակ կ'առնէ զինք:

Արմենակ Իփիէքեանը դերասանական մեծ ընդունակութիւն ունէր: Երբ կովկասահայ խումբ մը Պոլիս եկաւ, Արմենակը միացաւ անոր: Հայրը, հին-գլուխ մարդ, արգիլեց տղուն իր մականունը կրել: Ան ալ Արմէնեան մականունը առաւ ըսելով՝ «Եթէ հայրս չ'ընդունիր զիս, ազգս կ'ընդունի»: Հետագային ան Կովկասի մէջ նշանաւոր դարձաւ Արմէն Արմէնեան անունով:

Աշակերտ չէր, ուսուցիչ չէր, բայց մեզի շատ օգտակար կ'ըլլար մշեցի պանդուխտ մը, որ դպրոցին մէջ հաց, պանիր, խաղող եւլն կը ծախսէր ճաշ չբերող աշակերտներուն: Ան, իբրև մշեցի, անսխալ կը գործածէր զ-ով հայցականը: Մենք կը փորձէինք զինք, տեսնելու համար թէ կրնա՞ր պատահիլ որ սխալէր: Օրինակ կ'ըսէինք՝ «զճրագ ինկաւ»: «Ո՛չ,- կը պատասխանէր,- զճրագ ձգեցի»: Այն աշակերտները, որոնք շատ վստահ չէին իրենց շարադրութիւններուն մէջ զ մասնիկի գործածութեան, այս մշեցին օգնութեան կը դիմէին:

Մելքոն Կիւրճեանը Կեդրոնականի մէջ ալ ուսուցիչ էր: Իր մասին խօսած եմ արդէն: Եղիա Տէմիրճիպաշեանի մասին ալ դեռ առիթ կ'ունենամ մանրամասն խօսելու: Ահաւասիկ քանի մը ուրիշ ուսուցիչներ:

Թովմաս Թերզեան բանաստեղծը մեր ֆրանսերէնի

Խնամակալութիւն - հոգատարութիւն:

Ընդունակութիւն - հակում, յատկութիւն, յարմարութիւն:

Պանդուխտ - իր հայրենիքէն հեռացած մարդ:

ուսուցիչն էր: Մոլեռանդ կաթողիկ էր: Ցետոյ գիտցանք որ ծագումով հայ ալ չէ: Հայրը, Մխիթարեաններու դպրոցի դերձակը, իտալացի է եղեր, իսկ մայրը՝ յոյն: Հօրը մահեն ետք, Մխիթարեանները պահեր են զինք եւ ուսում տուեր իրեն: Դասարան մտնելէ առաջ ան կ'ըսէր. «Կարծես դդմենեաց անտառ կը մտնեմ: Այս ի՞նչ աշակերտներ էք դոք: Կաթողիկ վարժարանի աշակերտները բարեկիրթ են»:

Յակոբ Պոյաճեանը ուսողութիւն կը սորվեցնէր մեզի: Ծատ լաւ մասնագէտ էր եւ ողջամիտ մարդ: Նիշ դնելու մէջ ժլատ էր, բայց լաւ սորվող աշակերտները լաւ կը գնահատէր: Օր մը զիս դասի հանեց եւ հարցուց, թէ ի՞նչպէս կը չափեն տրապէզի մակերեսը: Ես իր սորվեցուցածէն տարբեր ձեւ մը գործածեցի, անկիւնէ անկիւն գիծ մը քաշելով երկու եռանկիւնի վերածեցի տրապէզը եւ այս ձեւով չափեցի: Սխալ չէր: Պոյաճեանը հարցուց.

- Տղա՛ս, այդ ձեւը ուրկէ՞ գիտես:
- Գիտէի՞,- պատասխանեցի:
- Մօրդ արգանդը եղած ժամանակէ՞ գիտէիր,- ըսաւ:

Յակոբ Պարոնեանը հաշուապահութիւն կը դասաւանդէր: Բարձրահասակ, երկարավիզ, յունական քիթով մարդ մըն էր: Չափազանց լուրջ եւ ողջամիտ: Նաև շատ բարի. ցած թուանշան դնել չէր գիտեր: Երբ աշակերտը դասը բնաւ չգիտնար, «ա՛ն քեզի 6 մը» կ'ըսէր եւ տեղը կը դրկէր: Վերջին անգամ զինք տեսանք այն օրը, երբ դիտողութիւն ըրաւ դասընկերոջը դաս յուշող աշակերտի մը.

Ուսողութիւն - մաթեմաթիք:

Ժլատ - կծիք:

Արգանդ - փոր:

Յուշող - յիշեցնող, ըսող:

«Ով որ ընկերոջ քովէն կ'ըսէ, անոր տունը կը քանդէ»: Եւ երկար ճառ մը խօսեցաւ ընկերասիրութեան եւ պարկեշտութեան մասին: Վեց ամիս հիւանդ պառկելէ ետք մեռաւ Պարոնեանը:

Հիմա Կեդրոնականի տեսուչներուն մասին:

Մինաս Զերազը, որ տեսուչ էր երբ ես Կեդրոնական մտայ, տարին չաւարտած փախաւ Ներոպա: Սուլթանը, վախցնելու համար հայերը, որոշած է եղեր կախաղան բարձրացնել գինք՝ Պերլինի վեհաժողովին մասնակցած ըլլալուն համար: Զերազը Լոնտոնի մէջ սկսաւ հրատարակել *L'Arménie* պարբերականը ֆրանսերէն լեզուով:

Զերազէն ետք տեսուչ եղաւ Գրիգոր Մարգարեանը, բայց միայն երեք ամիս: Անոր յաջորդեց զոհցերիացի մը, որուն անունը մոռցած եմ: Խնամակալութիւնը պատահաբար գտած էր զայն եւ առանց հարցուփորձի երեք տարուան պայմանագրութիւն կնքած հետր: Անպէտք մարդ էր, անիմաստօրէն խիստ, հարբեցող: Դարոցը գինի կը պահէր: Աշակերտները օր մը գտան գինիի տակառը եւ խմեցին, պարպեցին: Այս զոհցերիացին երեք ամիս միայն մնաց Կեդրոնական: Խնամակալութիւնը ի վերջոյ դուրս դրաւ գինք՝ ստիպուած վճարելով երեք տարուան թոշակը:

Ցարութիւն Մոստիչեանը յաջորդեց զոհցերիացիին եւ պաշտօնի վրայ մնաց մինչեւ իմ շրջանաւարտ ըլլալս: Անկէ ետք քանի մը տարի ալ մնաց, յետոյ հաստատուեցաւ Անգլիա: Ան լաւ տեսուչ էր՝ համեստ, պարտականութեանը գիտակից, մանկավարժական մօտեցումի տէր: Անիմաստ պատիժներ չէր տար, կը փորձէր խրատով ուղղել սխալ գործող աշակերտը: Օրինակ, իրիկունը իր քովը կը կանչէր, ժամ մը խրատ կու տար, եւ այդ ժամուան մը ուշացումը պատիժ կը նկատէր:

Դ. եւ Ե. դասարաններուն մէջ մեր ուսուցչական կազմը բոլորվին փոխուեցաւ, դասանիթերն ալ շատցան եւ բարդացան: Այնպէս գիտութիւններ մտցուցին, որ համալրաւաններու մէջ միայն կը սորվեցնեն:

Իբրև նոր լեզուներ կային պարսկերէնն ու արաբերէնը: Առաջինին ուսուցիչն էր Միհրան Արիկեանը, որ նախապէս թրքերէն սորվեցուցած էր մեզի: Ան պարսկերէնի ուսուցման համար տետրակ մը պատրաստած էր եւ պարսկերէն քերականութիւն մը՝ թրքերէն լեզուով: Իր մեթուսը այնքան գեղեցիկ եւ դիրին էր, որ առաջին դասէն իսկ մենք ըմբռնեցինք պարսկերէնի կառոյցը: Արաբերէնի ուսուցիչը թուրք մոլլա մըն էր, որմէ բան չսորվեցանք:

Գրաբարի մեր ուսուցիչն էր Անտոն Մատաթիա Գառագաշեանը, որ մենք պարզապէս Գարագաշ էֆէնտի կը կոչէինք: Ծատ լաւ գրաբարագէտ էր. ամենէն անսովոր բառը գիտէր թէ քանի անգամ գործածուած է Եզնիկի այսինչ գլուխին մէջ, կամ Ոսկեբերանի այնինչ հասուածին: Աշխարհաբարը իրեն համար այլանդակութիւն էր. «Ի՞նչ ըսել է “իշխանութեան տակ”, ըսէք՝ “ընդ իշխանութեան”»: Ծատ ծեր էր արդէն, բայց խելքը գլուխն էր դեռ: Չափազանց միամիտ էր: Օր մը իր ձախ կողմը կեցած աշակերտը ականջին փսփսաց, թէ աջ կողմը նատած աշակերտը գող է: Գարագաշը վախցած նայեցաւ անոր, յետոյ ժամացոյցը աջ գրպանէն հանելով դրաւ ձախ գրպանը:

Յովհաննէս Շահնազարը իրաւաբանութեան ուսուցիչ էր: Կաթոլիկ էր եւ լաւ հայերէն չէր գիտեր: Արփիարեանի հետ կը գլխաւորէր ազատական շարժումը եւ կը հրատարակէր “Հայրենիք” օրաթերթը: Դասագիրք չունէինք.

Կառոյց - շինուածք:

Մոլլա - մահմետական կրօնաւոր:

ինք կը թելադրէր: Ամիսներ խօսելէ ետք, պահանջեց որ իր թելադրածները մաքուր տեսրակի մը մէջ գրենք: Ընկերներս յիսուն էջնոց տեսրակներ ներկայացուցին. ես՝ չորս թերթ: «Ա՞յս է մեր վեց ամսուան դասընթացքը», պոոաց Շահնազարը եւ մէկ կողմ նետեց թերթերս: Ես բացատրեցի, թէ ժամանակ շահելու համար սղագրած էի եւ համառոտագրած, երկար բառերուն տեղ կարճեր գործածած, կրկնութիւնները՝ զեղչած: “Բազմաթիւ” չէի գրեր, “շատ” կը գործածէի, յոգնակի ներին տեղ՝ ք, եւլն: Ան աւելի բարկացաւ: Դասի չէր հաներ զիս եւ միշտ միշինէն վար նիշ կը դնէր:

Գարեգին Եպիսկոպոս Սրբանձտեանցը մեր կրօնի ուսուցիչն էր: Իր առանձին գիրքերը չէինք տեսած, բայց “Հատընտիր” ներու մէջ շատ բան կարդացած էինք իրմէ եւ կը սիրէինք զինք: Ան շուտով հիւանդացաւ ու մեռաւ:

Գարեգին եպիսկոպոսին տեղ մեզի ուսուցիչ եղաւ Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոս Մուրատեանը, որ կաթողիկոսական առաջին թեկնածու եղած էր, բայց ուսւ կայսրը չէր ուզած վաւերացնել անոր ընտրութիւնը: Մելքիսեդեկ սրբազնը արտասանութեան թերութիւն ունէր: Օրինակ, թքքեն չէքիծ բառը, որ “մուրճ” կը նշանակէ, ինք վանեցիի պէս չաքուծ կ'արտասանէր: Անոնք դրած էինք Զաքուծ:

Շատ մը ուսուցիչներ իրենց դասը կը թելադրէին: Մենք ամէն ուսուցիչի համար նշանակած էինք աշակերտ մը, որ ուսուցիչին ըսածները արագօրէն կը գրէր. իրիկունը քիմիական մելանով մաքուրի կը քաշէր եւ յաջորդ օրը կը յանձնէր Ներսէս Թիլեանին: Այս վերջինը, քիմիական աշխատանոցի օգնական, յատուկ խմոր մը պատրաստած

Սղագրել - իսիս կերպով, առանց բոլոր գիրերուն գրել բառերը:
Համառոտագրել - ամփոփել:

Եր, որով կը տպէր մեր գրութիւնները: Ես երկու դաս կը պատրաստէի. Գարագաշինը եւ Տէմիրճիպաշեանինը:

Օր մը Տէմիրճիպաշեանը գործածեց “Կապտակապոյտ” բառը: Ես մատ բարձրացուցի եւ ըսի.

- Եղիա Էֆէնտի, բառարանին մէջ “Կապոյտ” իմաստով ուրիշ բառ մըն ալ կայ՝ “բիլ”: Չե՞նք կրնար “բլակապոյտ” գրել:

Ան դարձաւ աշակերտներուն եւ ըսաւ.

- “Կապտակապոյտ”ը ջնջեցէ՛ք եւ գրեցէ՛ք “բլակապոյտ”: Քովն ալ փակագիծի մէջ գրեցէք՝ Աճառեան:

ԿԱՆԽԱՀԱՍ ԲԱՆԱՍԷՐ

Սկիզբը ես պատմութեան սիրահար էի, յետոյ սկսայ հետաքրքրուիլ լեզուներով:

Լեզուաբանութեան մասին առաջին անգամ գաղափար կազմեցի Մատթէոս Մամուրեանի “Հին ազգաց պատմութեան” նախաբանէն, որ կը խօսուի հնդեւրոպական նախալեզուի մասին։ Յետոյ գիտելիքներս խորացան շնորհի ուրիշ գիրքի մը։

Օր մը ընկերներէս մէկը յայտնեց, թէ շուկան Հայր Սերովը Տերվիշեանի “Հնդեւրոպական նախալեզուն” անունով գիրքը կը ծախուի։ Գացինք երկուքս ալ գնեցինք զայն հինգական դրուշի։ Մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնս։ Սկսայ անյագուրդ կարդալ։

Օտարներն ալ կ'ընդունին որ նմանը չունեցող գործ մըն է ասիկա։ Մէկ-երկու հարիր էջերու մէջ հնդեւրոպական լեզուաբանութեան ամփոփումը կու տայ, նախալեզուի արմատները եւ անոնցմէ ծագած բառերը։ Սորվելով հոն բացատրուածը՝ ես մինչեւ անգամ սկսայ հնդեւրոպական նախալեզուվ նախադասութիւններ կազմել։

Կանխահաս - կանուխ, ժամանակէն առաջ հաստնցած։

Բանասէր - լեզուական գիտութիւններու եւ գրականութեան մասնագէտ։

Անյագուրդ - առանց յագենալու, կշտանալու։

Հայր Տէրպիշեանը այդ գիրքին միջոցով եղաւ իմ առաջին ուսուցիչս լեզուաբանութեան մէջ: Ամենամեծ երախտագիտութեամբ պէտք է յիշեմ նաև Եղիա Տէմիրճի-պաշեանը, որ քանի մը նիւթ կը դասաւանդէր մեզի: Ծարաթը գոնէ մէկ անգամ կ'երթայի իր գորադարանը եւ ընթերցումի համար կարեւոր գիրք մը գրկած տուն կու գայի: Ան, ի միջի այլոց, տուաւ սանսկրիտ լեզուով հատընտիր մը ֆրանսերէն թարգմանութեամբ, բառարանով եւ բացատրութիւններով: Ինձի նոյիրեց նաև հնդկական սուրբ գիրքերէն մէկը՝ “Պհակաւաթկիթա, ֆրանսերէն թարգմանութեան հետ: Իր ձեռքով մակագրած էր, «Մահուանէս յետոյ այս գիրքը կը պատկանի Հրաշեայ Աճառեանին»:

Դ. եւ Ե. դասարաններուն մէջ եւս բաւական աշխատութիւններ կատարեցի: Ակսայ, օրինակ, “հրատարակել” պարբերաթերթ մը՝ “Ասպարէզ” անունով, ուր կը գուի ոտանաւորներ եւ ստուգաբանական յօդուածներ: Օրինակ կը ցուցնէի թէ “աղ”ը եւ “հող”ը նոյնարմատ են, ինչպէս ֆրանսերէն «սել»ը եւ «սոլ»ը կամ պարսկերէն “նեմէք”ը եւ “սեմնէք”ը:

Աւելի արժեքաւոր էր հայերէն արմատ բառերու բառարանը: “Հայկագեան” բառարանի բոլոր բարդ եւ ածանց բառերը մէկ կողմ ձգելով՝ հաւաքեցի բոլոր արմատ բառերը եւ կազմեցի 50 էջնոց երկսինակ տետրակ մը: Արմատներու դիմաց նշանակելով անոնց ծագումը՝ ես ունեցայ ապագայ Արմատական բառարանիս ուրուագիծը:

Ուրիշ աշխատութիւններու ալ սկսայ՝ գաւառական բառարան, թուրքերէնի արմատական բառարան եւլն: Ե. դասարան եղած ատենս գրեցի նաև իմ առաջին կարեւոր յօդուածս:

Ստուգաբանական - բառի մը ծագումը սոսուգող, բացատրող:
Ուրուագիծ - նախագիծ, մանրամասնելի գրութիւն:

Օր մը Գարագաշը դասարան բերաւ եւ սկսաւ կարդալ գրութիւն մը, ուր կ'ուզէր հաստատել թէ Խորենացին Ե. դարու հեղինակ չէ, այլ Թ. դարու: Ես մատ բարձրացուցի եւ ըսի:

- Խորենացին ի՞նչպէս կրնայ Թ. դարու հեղինակ ըլլալ, եթէ Է. դարու հեղինակ Մովսէս Կաղանկատուացին կը յիշէ զինք:

- Հէ՞՝, - ըրաւ շփոթած, - քեզի ո՞վ ըսաւ, թէ Կաղանկատուացին կը յիշէ զինք:

- Դո՛ւք սորվեցուցիք մեզի:

- Դուն ասոր բան մը ըրէ՛:

Ըսել կ'ուզէր՝ «այդ հարցումին պատասխանը դո՛ւն գտիր»:

Ես բան մը ըրի: Կաղանկատուացիի երկու հատորները տուն տարի, մէկ գիշերուան մէջ կարդացի եւ նկատեցի որ Կաղանկատուացիի անունով մեզի հասած պատմութիւնը ժողովածու մըն է, ուր զանազան դարերու գրուածքներ ամփոփուած են: Գտայ նաև որ երկու գլխաւոր հեղինակներ, մէկը Ե. դարէն, միւսը՝ Ժ., խմբագրած են այս գիրքը: Այս ձեռով Գարագաշը կ'ազատէր:

Այս նիւթին մասին ընդարձակ լոդուած մը գրեցի եւ յաշորդ դասին կարդացի: Գարագաշը, իբրեւ նախկին վարդապետ, ձեռքը գլուխիս դրաւ եւ օրինեց զիս: Այդ վայրկեանին տեսուց Մոստիշեանը պատուիանէն տեսաւ մեզ եւ ներս մտաւ: Գարագաշը մանրամասնօրէն պատմեց դէպքը եւ անգամ մը եւս օրինեց զիս:

Յօդուածս տպուեցաւ Վենետիկի “Բազմավէա” մէջ, 1897-ի Մայիսի թիւով: Միեւնոյնը գրեց փիլիսոփայութեան Դոկտոր Մանանդեանը, 1897-ի Յուլիսին:

10.

ԿԷՍ ՕՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Մեր բնախօսութեան ուսուցիչը՝ Պլանշոն, օր մը արհամարժական խօսք մը ըսաւ հայերու մասին, ես ալ իր անունին վրայ անկիրթ բառախաղ մը ըրի: Մեծ աղմուկ բարձրացուց: Մոստիչեանը վրայ հասաւ եւ ամէն ինչ իմացաւ, բայց առանց բան մը ըսելու հեռացաւ:

Միւս պահուն, երբ Պլանշոնը զիս դասի հանել ուզեց, ես ոտքի ելայ եւ ապուշի նման աջ ու ձախ նայելով ըսի.

- Vouz ne savez pas que je ne prépare pas vos leçons ? (ՁԵ՞՞ք գիտեր, որ ես ձեր դասերը չեմ պատրաստեր):

- Ես ձեզի գէշ նիշ կը դնեմ:
- Դուք իրաւոնք չունիք ինծի գէշ նիշ դնելու: Պէտք է պարզապէս գիծ քաշէք անունիս դիմաց:

Ուսուցիչը նորէն պոռաց, Մոստիչեանը նորէն դասարան մտաւ եւ ըսաւ որ իրիկունը զինք տեսնեմ: Տեսայ, ժամ մը խօսեցաւ, բայց ես կարեւորութիւն չտուի ըսածին:

Այս ամբողջ պատմութեան ընթացքին ես կը հետեւէի դասընկերներէս մէկուն՝ Միքայէլ Շամտանճեանի խորհուրդներուն:

Տեսարանը կրկնուեցաւ եւ Մոստիչեանը ըսաւ.

Արհամարժական - բանի տեղ չդառդ:

- Երեկ ես քեզի մէկ ժամ խօսեցայ եւ չհամոզեցի:

Միշտ Շամտաննեանի խորհուրդին հետեւելով՝ պատասխանեցի.

- Դուք համոզեցի՞ք, բայց ես չհամոզուեցայ:

Զգալով որ շուտով դպրոցէն պիտի վոճառուիմ՝ որոշեցի հեռանալ: Արդէն դասընկերներէս մէկը Անգլիա գացած էր, միւսը՝ Գերմանիա, կային նաև թժշկական վարձարան մտնել ուզողներ:

Նոյն օրերուն, թերթի մէջ կարդացի թէ Ատարազարի դպրոցին համար պատմոթեան եւ աշխարհագրոթեան ուսուցիչ կ'ուզեն: Դիմեցի Կեդրոնականի նախկին աշակերտ Սիլքէրեանին, որ ատարազարցի էր: Ան քաջալերեց զիս եւ յանձնարարական նամակ մըն ալ տուաւ: Տուն գացի, հօրս պատմեցի ամէն ինչ: Հայրս հինգ մէճիտիէ տուաւ իբր ճամբու ծախս եւ ձգեց որ երթամ:

Ծոգենաւով անցայ Ակիւտար, հոնտեղէն շոգեկառք առի եւ գացի իզմիտ: Լսած էի որ ուղղակի Ատարազար երթալու համար անցագիր պէտք է: Իզմիտ իջայ, նոր տոմս առի եւ ուղղուեցայ դէպի Ատարազար: Ծոգեկառքին մէջ իմացայ, թէ կայարանը երբ իշնեմ, պիտի հարցնեն ուրկէ՝ կու գամ եւ անցագիր պիտի ուզեն:

Ես, 16 տարեկան անփորձ պատանի, առաջին անգամ կը ճամբորդէի եւ չէի գիտեր ի՞նչ ընել: Կայարանը պատկառելի պաշտօնեայ մը նատա էր: Գացի քովը, խոր խոնարհութիւն մը ըրի եւ ըսի.

- Էֆէ՛նտիմ; ես Պոլիսէն կու գամ, բայց անցագիր չունիմ: Ըսէ՛ք, խնդրեմ, անցագիր պէ՛տք է ինծի:

Յանձնարարական - յաւ բաներ ըստոյ:

Մէճիտիէ - թրքական դրամ:

Պատկառելի - յարգանք ներշնչող, տպաւորիչ:

Պաշտօնեան նայեցաւ ինծի, ժպտեցաւ ու բարի ձայնով ըսաւ.

- Գնա՛, տղաս, անցագիր հարցնողը ես եմ: Քեզի անցագիր պէտք չէ:

Կառքով գացի Ալտարազար: Կառքը կանգ առաւ քաղաքին ծայրը գտնուող սրճարանի մը առշեւ: Նամակս ցոյց տուի սրճարանի մարդոց, ըսին թէ այդ անձը հոն չէ, բայց շուտով կու գայ: Այդ “շուտով”ը երկարեցաւ մինչեւ կէս գիշեր:

Վերջապէս մարդը եկաւ: Մօտեցայ, յարգանքով բարեւեցի եւ նամակը տուի: Երկար տեւեց անոր ընթերցումը: Վերջապէս մարդը ինծի դարձաւ եւ հարցուց.

- Դուք ի՞նչ բանի համար եկած էք հոս:
- Մէջը չէ՞ գրուած,- հարցուցի զարմացած:
- Ոչ,- պատասխանեց,- ասիկա առեւտրական նամակ է:

Սիրքէրեանը ինծի գործի նամակ մը տուած էր, թղթատարի ծախսը խնայելու համար...

Առեւտրականը բարի գիշեր մաղթեց ինծի եւ հեռացաւ: Մէկիկ-մէկիկ հեռացան նաեւ սրճարանի մարդիկը եւ մնացին միայն մէկ հոգի եւ սրճարանատէրը: Անոնք սրճարանը փակեցին եւ ինծի հարցուցին.

- Ուեէ ծանօթ չունի՞ք քաղաքը:
- Ո՛չ մէկ ծանօթ ունիմ. առաջին անգամ կու գամ այստեղ:

Քաղաքին մէջ պանդոկ չկար: Ի՞նչ պիտի ընէի: Կեդրոնականի համազգեստս օգտակար եղաւ:

- Այստեղ Կեդրոնականի աշակերտներ կան: Դուք անոնցմէ մէկը չէ՞ք ճանչնար:

Թղթատար - նամակ տանող-քերող հաստատութիւն:

- Օրինակ, ո՞վ:
- Օրինակ, Ազատիկ Զեթէճեանը:

Ազատիկը կը ճանշնայի: Իմ ընկերս էր: Երկու տարի առաջ կիսատ ձգած էր ուսումը և հեռացած: Յաճախորդը զիս տարաւ անոր տունը:

Զեթէճեանը լսեց իմ պատմոթիւնս և ըսաւ.

- Խենթութիւն ըրեր ես ուսումդ կէս ձգելով: Ես ալ ըրի այդ խենթութիւնը: Ամօթ է որ քեզի պէս մէկը առանց ուսումի մնայ:

Գիշերը Ազատիկին սենեակը անցուցի: Առտուն ուղղակի դպրոց գացինք: Դպրոցը մեծ սենեակ մըն էր, ուր աշակերտները նստած էին գետինը դրուած բազմոցներու վրայ: Տեսուչը ընդունեց մեզ և բացի պատմոթենէն և աշխարհագրութենէն, որոնց համար եկած էի, վրաս բարդեց նաեւ հայերէնի, թրքերէնի և ֆրանսերէնի դասեր: Կ'ուզէր նաեւ գլուխիս փաթթել եկեղեցական երաժշտութիւնը, բայց չընդունեցի:

Քանի մը ժամ դաս ըրի, կէսօրին տուն գացի: Ազատիկին յայտնեցի, թէ դժգոհ եմ դասաբաշխումէն և կ'ուզեմ Պոլիս վերադառնալ:

- Աղէ՛կ կ'ընես,- ըսաւ:

Յաջորդ օրը պտտեցանք քաղաքին մէջ, յետոյ Ազատիկը զիս տարաւ քաղաքէն դուրս գտնուող ատաբազարցիներու միակ զբուավայրը՝ Զարիսը: Ասիկա Սաքարիա գետին վրայ շինուած բարձր անիւ մըն էր: Ան հոսանքին հետ կը դառնար և ջուրը գետէն բարձրացնելով՝ կը թափէր նաւի մը մէջ, որ զայն կ'ուղղէր քաղաք:

Երրորդ օրը ես հրաժեշտ տուի Ազատիկին և վերա-

Բարդել - աւելցնել, բերցնել, դիզել:

դարձայ տուն: Մայրամուտէն քիչ ետք հասայ: Մերիննեռը կ'ղնթրէին: Վերադառնալուս համար շատ ուրախացան: Հայրս ըսաւ.

- Մենք ալ նստեր էինք, կը մտածէինք որ նամակ գրենք քեզի: Աղէկ ըոիր եկար:

Յաջորդ օրը դպրոց գացի: Մոստիչեանը իր քով կանչեց: Լսեր էր, թէ Արտաքազար գացեր եմ:

- Ինչո՞ւ գացիր:

- Որովհետեւ գիտէի, թէ զիս դպրոցէն պիտի արտաքսեր:

- Այդ բանը միտքէդ հանէ՛. մենք չենք կրնար արտաքսել աշակերտ մը, որ կ'ուզէ իր անձը հայերէնի ուսման նուիրել:

Այսպէս հաշտուեցանք իրարու հետ: Ես ուսումս շարունակեցի նախկին կարգով: Կարծես բան պատահած չէր:

Արտաքսել - դուրս դնել:

ԱԻԱՐՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Կեդրոնականի աւարտական քննութիւնները կ'ըլլային բերանացի եւ հրապարակային: Հարցումներու ցանկ մը կը պատրաստուեր, որմէ վիճակաձգութեամբ կը զատէինք մէկը: Եւ ուզողը կրնար ներկայ գտնուիլ հարցաքննութեան:

1893-ի Յունիսին սկսան քննութիւնները: Գիտական նիւթերէն ազատած էին մեզ: Միւսներուն շատ յաջող արդիւնքներ ձեռք ձգեցի:

Գրաբարի քննութեան ներկայ էին Գարագաշը, Մոստիչեանը, Հայր Գաբրիէլ Մենեւիշեանը, Յակոբ Գուրգէնը եւ որիշ հիւրեր:

Երբ ներկայացայ, առաջարկեցին վիճակ քաշել, բայց ես ըսի.

- Հարցուցէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք, ես պատրաստ եմ պատասխանելու:

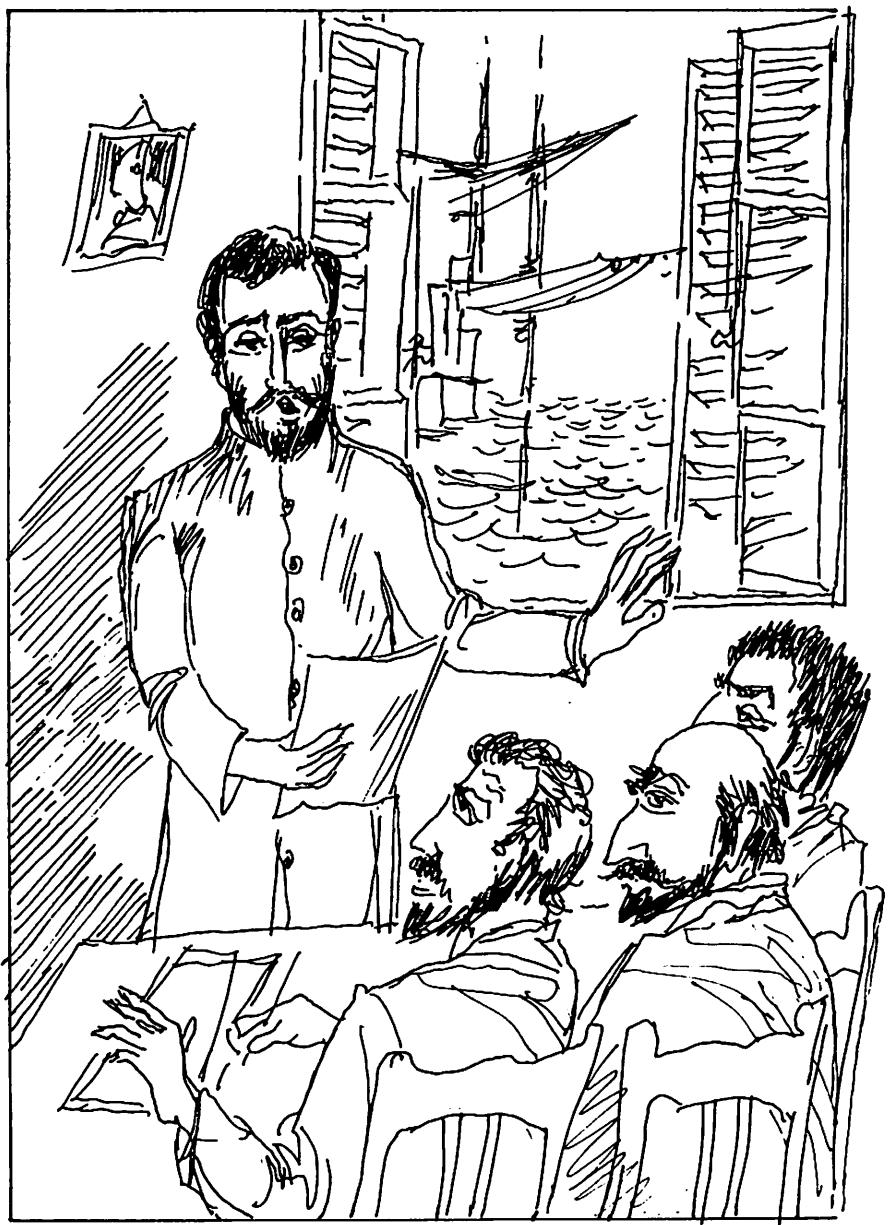
Բոլորը ուրախացան այս պատասխանիս վրայ: Մենեւիշեանը հարցուց.

- Ի՞նչ կարծիք ունիս Խորենացիի մասին:

Վիենական Մխիթարեանները դէմ էին Խորենացիին: Մեր ուսուցիչն ալ: Ես միջին ճամբայ մը ընտրեցի: Գարագաշը, որուն ականջները ծանրացած էին, հարցուց.

- Ի՞նչ կ'ըսէ կոր:

- Աշակերտդ քեզի հակառակ կը խօսի,- պատասխանեց Մենեւիշեանը:

- Թող խօսի, թող խօսի,- ըսաւ Գարագաշը,- ան աղեկ տղայ է:

Նարեկացիի թարգմանիշ Միսաք Գոչունեանը ուզեց, որ էջ մը կարդամ եւ թարգմանեմ նարեկն:

- Մեր ուսուցիշը՝ Գարագաշ էֆենտին,- պատասխանեցի ես,- չ'ուզեր որ մենք ոչ-ոսկեդարեան գիրք կարդանք: Եթէ թոյլատրէ, կը կարդամ:

Գարագաշը արտօնեց: Ես սկսայ կարդալ մաքուր առոգանութեամբ եւ զգայուն շեշտով: Երբ կ'ուզէի թարգմանել, Գոչունեանը առաւ նարեկը ձեռքէս.

- Այսքան գեղեցիկ առոգանութեամբ կարդալը բաւական է:

Տնտեսագիտութեան քննութեան վիճակ քաշեցի եւ եկաւ “Դրամը” նիւթը: Այդ գլուխը շատ լաւ գիտէի ես: Զուրի պէս պատմեցի: Յետոյ իմացայ որ Շահնազարը, իր դասին պատահած միջադէպէն ազդուած, ուզած է ցած նիշ դնել, բայց միւսները պահանջեր են, որ բարձրագոյն նիշը դրուի:

Թրքերէնի ուսուցիշ Միհրան Արիկեանն ալ տարրուան ընթացքին դժգոհ մնացած էր ինձմէ, որովհետեւ անգամ մը, աճապարանքիս պատճառով, մինչեւ գետին խոնարհած չէի իրեն բարեւ տուած ատենս: Բայց քննութեան թուրք պետական պաշտօնեաներ նստած էին իր կողքին, եւ ինք շուզեց անոնց առջեւ խիստ ըլլալ ինձի հանդէալ: Շատ լաւ քննութիւն մը անցուցի:

Եղիա Տէմիրճիպաշեանի գրականութեան պատմութեան քննութիւնը նոյնպէս յաջող էր: Բախտէս՝ Տանթէի մասին էր հարցումը, իսկ ես լաւ գիտէի Տանթէի սիրային պատմութիւնը Պէաթրիչէի հետ: Ան իմ սէրս կը յիշեցնէր ինձի: Շատ լաւ խօսեցայ եւ լաւագոյն նիշը ստացայ:

Ամէն ինչ լաւ անցաւ այսպէս եւ Հոկտեմբեր 26-ին ես ստացայ աւարտական վկայականս 11 ուրիշ շրջանաւարտ-

Աերու հետ: Մոստիշեանը խորհուրդ տուաւ ինծի, որ Գարագաշէն ալ առանձին վկայական մը խնդրեմ հայերէնի գիտութեանս մասին: Ուսուցիչս սիրով ընդունեց խնդրանքս եւ երկու էջնոց յատուկ վկայական մը պատրաստեց սեփական ձեռագիրով: Նաեւ ես ուզեցի ունենալ հայերէնի ուսուցիչի պաշտօնական վկայական Ուսումնական Խորհուրդէն եւ դիմեցի քննիչ յանձնաժողովին: Նախագահը նշանաւոր հայկաբան Յակոբ Գուրգէնն էր, որ Աերկայ եղած էր Կեդրոնականի քննութեան: Ան քովը կանչեց զիս եւ ըսաւ.

- Ուսուցչական վեց աստիճան կայ. մասնագէտ ուսուցիչի, օգնական մասնագէտի, ուսուցիչի, օգնական ուսուցիչի, դաստիարակի եւ օգնական դաստիարակի: Դուն ո՞րը կ'ուզես:

- Առաջինը,- պատասխանեցի:

- Առաջինը ե՛ս եմ: Այս տարի քեզի կու տամ երկրորդ աստիճանի վկայական, իսկ եկող տարի՝ առաջինի:

Ցեսոյ Մեսրոպեան գրաբարով էջ մը բան գրել տուաւ: Ես գրեցի եւ գործածեցի “Երկուք” բառը: Գուրգէնը դիտել տուաւ թէ “Երկուք”ը գործիական հոլով է եւ ուղղականը պէտք է գրել առանց ք-ի:

- «Լերինք երկուք մի դու էիր եւ մի թագաւորն Յունաց», արտասանեցի ես՝ մէջբերելով Վասակ Սպարապետի խօսքը Փաւատոս Բուզանդէն:

- Գացիր եկար այդ մէկ օրինակը գտար,- ըսաւ Գուրգէնը:

Օգնական մասնագէտի վկայականս առի եւ սկսայ ապագայիս մասին մտածել:

Հայկաբան - հայերէնագէտ:

12.

ՊԱՇՏՈՆԻ ՓՆՏՌՏՈՒՔ

Ծրջանաւարտ ըլլալէս ետք, իմ երազս Վիեննա երթալ էր, Մխիթարեան միաբանութեան վանքը: Հայր Գաբրիէլ Մենեւիշեանը օր մը հետաքրքրուեցաւ ապագայի ծրագիր-ներովս: Երբ իմացաւ որ Վիեննա կ'ուզես երթալ, հարցուց.

- Հա՞պա կրօնական տարբերութիւնը:
- Ես կրօնական տարբերութեան արժէք չեմ տար,- պատասխանեցի,- կ'ընդունիմ կաթոլիկ դաւանանքը:

Խոստացաւ գրել Վիեննա:

Խոսեցայ նաեւ Յովհաննէս Շահնազարին եւ կրօնի մասին անոր նոյն հարցումին նոյն պատասխանը տուի: Ա'ն ալ խոստացաւ միշնորդել:

Այս երկու նշանաւոր մարդոց խոստումին վատահելով՝ ուրիշ դիմում չըրի: Երկու շաբաթ ետք նորէն այցելեցի Շահնազարին: Ըսաւ թէ պատասխան չէր ստացած եւ նորէն խօսք ըրաւ կրօնական տարբերութեան մասին: Շահնազարը մեր մէջ ճանշցուած էր իբրև կրօնական խտրութիւն չընդունող մարդ: Ես միամտաբար ըսի.

- Կ'նրթամ Վիեննա, կաթոլիկութիւնը կ'ընդունիմ, ուսումն կ'աւարտեմ, կու գամ ու կը վերադառնամ իմ դաւանանքիս:

Միեւնոյն սխալը կրկնեցի Մենեւիշեանին հետ խօսած ատենս:

Անկէ եսք քանի մը անգամ եւս գացի թէ՝ Շահնազարին, թէ՝ Մենեւիշեանին, բայց դրական պատասխան չստացայ: Ի վերջոյ Մենեւիշեանը ըսաւ.

- Կ'ուզեն որ աշակերտը մանկութենէն կաթոլիկ վանքի մէջ մեծցած ըլլայ. քեզ չեն ընդունիր:

Իմ գործս իմ ձեռքովս քանդած էի:

Դիմեցի Մոստիշեանին եւ Միհրան Արիկեանին: Առաջինը յայտննեց թէ տեղ չունի. երկրորդն ալ խոստացաւ գրել Զոռու՝ զիս այնտեղ ուղարկելու համար իբրեւ թրքերէնի ուսուցիչ, ամսական 2 ոսկի վճարումով:

Բազմաթիւ անգամներ գացի իր գրասենեակը, բայց կամ դուռը գոց գտայ, կամ ալ միեւնոյն խօսքը լսեցի. «Վա՛ղը եկէք»: Ամէն մարդ գործ գտած էր, դպրոցները բացուած էին, իսկ ես անգործ կը թափառէի: Յուսահատութենէս չէի գիտեր ի՞նչ ընել: Զիս կը նեղէր մանաւանդ հօրս խօսքը.

- Այսքան տարի դպրոց դրկեցի, օգուտ մը չտեսայ: Եթէ ատաղձագործի աշկերտ ըլլայիր, հիմա արդէն վարպետ եղած կ'ըլլայիր եւ շաբաթական մէկ մէճիտիէ կը բերէիր տուն:

Պոլիս Սմբատ Դաւիթեան անուն մարդ մը կար, որ անգործ ուսուցիչներուն գործ հայթայթող գրասենեակ մը ունէր: Ուսուցիչ ուզող դպրոցները եւ գործ փնտոռող ուսուցիչները իրեն կը դիմէին: Գործը գլուխ եթէ գար, ինք ուսուցիչն անոր առաջին ամսաթոշակը կը ստանար իբրեւ միջնորդչէք, դպրոցէն ալ՝ որոշ գումար մը:

Դիմեցի Դաւիթեանին եւ անոր ներկայացուցի Կեդրոնականի վկայականս ու Գարագաշէն եւ Ուսումնական Խորհուրդէն ստացած վկայագիրներս: Շատ ուրախացաւ

Միջնորդչէք - միջնորդելու, գործ գտնելու վարձը:

եւ յայտնեց թէ Նազիլիի մէջ հայերէնի ուսուցիչի պաշտօն մը կայ, ամսական 5 ոսկի վճարով, եւ թէ քանի մը օրուան պէտք ունի Վերջնական կարգադրութիւն մը ընելու համար:

Նազիլիին հզմիրի մօտ քաղաք մըն է, նշանաւոր՝ իր թուզով: Քիչ մը հեռու էր, բայց վճարումը գոհացուցիչ էր: Ընդունեցի առաջարկը:

Վերջնական պատասխանի սպասած ատենս հանդիպեցայ Միհրան Արիկեանին: Բարեւեցի եւ յայտնեցի թէ գործ գտած եմ Նազիլի:

- Ի՞նչ կարիք կայ այդքան հեռուները երթալու,- պատասխանեց:- Չողուն 4 ժամուան ճամբայ է: Պատասխան ստացած եմ արդէն: Ես քեզ Չողու պիտի դրկեմ:

Գացի Մոստիչեանին եւ հարցուցի, թէ երկու առաջարկներէն ո՞ր մէկը յարմար կը գտնէր ինձի համար:

- Ո՛չ մէկը,- պատասխանեց:- Կեդրոնականի նախակրթարանին մէջ հայերէնի ուսուցիչ մը պէտք է: Ամսականը 3 ոսկի է: Միւս կողմէ Գատը գիւղի դպրոցին մէջ ալ հայերէնի դասեր կու տաս ամսական 2 ոսկի վճարով:

Այսպէս սկսայ ուսուցչական պաշտօնս 1893 թուականի աշնան: Ամբողջ կեանքիս ընթացքին ուսուցչութիւն որի:

ՏԱՐԲԵՐ ՑԻԾԱՏԱԿՆԵՐ

Ղալաթիայի թաղային դպրոցէն, որ Կեդրոնականի նախակրթարանն էր, եւ Սամաթիայի Արամեան երկսեռ վարժարանէն բոլորովին տարբեր յիշատակներ ունիմ։ Զարմանալի է որ առաջինէն շատ քիչ բան կը յիշեմ, երկրորդէն պահած յիշատակներս ալ աւելի անձերու կը վերաբերին բան դէաքերու։

Ղալաթիայէն պահած միակ յիշատակս հետեւեալն է.

Կէսօրէ եսք մը, երբ դասարանը կ'աշխատէինք, յանկարծ աշակերտները ոտքի ցատկեցին, «երկրաշա՞րծ» պոռացին ու փախան դուրս։ Նոյն բանը ըրին յաջորդ դասարանի աշակերտները։ Ես ոչ մէկ ցնցում զգացի, բայց ստիպուեցայ դուրս ելլել։

Քովի դասարանի ուսուցուիչին մարած ինկած էր գետին։ Քանի մը մեծ աշակերտներ եւ ես գրկեցինք զինք եւ դուրս հանեցինք։ Սանդուխը, որ ուղղահայեաց պէտք է ըլլար, հորիզոնական դարձած էր։ Ուսուցուիչին բակ տարինք, եկեղեցին առջեւ, ուր ժողովորդ հաւաքուած էր։

Միրքէճիի կայարանը դիմեցի եւ շոգեկառքով մօրաքրոջս տունը գացի։ Մօրաքրոջս տունը վնասուած չէր։ Զարմանալի է որ երկրաշարժը վնասած էր միայն հարուստներուն։ քարաշէն մեծ տուները քանդուած էին, իսկ փայտաշէն խրճիթները կանգուն մնացած էին։ Գամը դուրս եկած էր գերանէն եւ ետ տեղը մտած։

Մենք քանի մը տարիէ ի վեր Սարը Եար կը բնակէինք: Շոգենաւը առի եւ գացի տուն: Հազի նաւամատոյց հասած էի, հայրս դէմս ելաւ եւ բարկացած հարցուց.

- Մինչեւ հիմա ո՞րտեղ էիր:

Պատմեցի պատահած դէպքը եւ ըսի թէ մօրաքրոջս տունը ոչ մէկ վճաս կրած էր:

Կը յիշեմ որ Երեքշարթի օր մըն էր, որովհետեւ “Հայրենիք” օրաթերթը յօդուած մը տպած էր եւ մէջբերած՝ թրքերէն ժողովոդային առած մը՝ «սալը սալլանըր», այսինքն «Երեքշարթին կը շարժի»:

Գատը գիւղէն կը յիշեմ տնօրէնը, քանի մը ուսուցիչ, աշակերտներ եւ աշակերտուիններ:

Վերակացուին անունը մոոցած եմ, բայց արտաքին տեսքը եւ բնաւորութիւնը լաւ կը յիշեմ: Բարձրահասակ, լայնաթիկունք, շէկ մօրուքով մարդ մըն էր, որուն ամբողջ խօսակցութիւնը կատակ էր: Նոյնիսկ ամենէն լուրջ խօսքը: Բայց առանց ծիծաղի:

Ուսուցական խումբին մաս կը կազմէր Ռուբէն Ռիբերեան բանաստեղծը, որ յետոյ Եթովպիա գնաց, մեծ հարջստութիւն ձեռք բերաւ ու դարձաւ ազգային բարերար:

Աշակերտները տանելի էին. բայց աշակերտուինները՝ շփացած եւ անպատկառ: Մանաւանդ բարձրագոյն դասարանի աղջիկները, որոնք ինձմէ մեծ էին: Այն ատեն ես 17 տարեկան էի: Բոլոր ուսուցիչներն ալ օձիք կը թօթուէին: Ես, տգեղ պատանի, մէկ աշքս ծուռ, շէի վախնար իրենցմէ: Անթերի պարտականութիւններ կը պահանջէի, խիստ պատիժներ կու տայի չաշխատողներուն: Ի վերջոյ

Նաւամատոյց - նաւամանգիստի քարէ կամ փայտէ ափ:

Անպատկառ - յարգանքի պակաս ունեցող, անկիրթ:

վերակացուն ինձմէ խնդրեց, որ ա'լ աղջիկներուն բաժինը չերթամ:

Աշակերտուհիներուն մէջ կար նիհար ու ճղճիմ աղջիկ մը, որ աշխատասէր ու պարտաճանաչ էր: Բոլորս ալ կը սիրէինք զինք, որով հետեւ Պետրոս Դուրեանի եղբօր աղջիկն էր: Բանաստեղծը երկու եղբայր ունէր. Եղիշէն, որ նախ Պոլիսի, ապա Երուսաղէմի պատրիարք եղաւ եւ Ագրիփապասը, որ փաստաբան էր: Աշակերտուհիս աղջիկն էր Ագրիփապասին:

1910-ին Եղիշէ Պատրիարքին այցելութեան գացի: Բարձրահասակ, հոյակապ տիկին մը սուրճ բերաւ ինձի: Պատրիարքը հարցուց.

- Կը ճանչնա՞ք զինք:
- Ոչ,- պատասխանեցի:
- Չեր աշակերտուհին է, եղբօրս աղջիկը:

Մեր պաշտամունքին առարկայ դարձած նիհար ու փոքրիկ աղջիկն էր:

Ճղճիմ - փոքրակազմ, պատիկ:

ՀԱԶԵՐԷՆԻ ԾԱՆՈԹԱՑՈՒՄ

Սարը Եարի մեր ծովափնեայ տան տակը մեծ սրահ մը կար, ուր կը բնակէին ձկնորս լազեր: Լազերը կովկասեան ժողովուրդ են, Վրացիներուն ցեղակից: Ես մտածեցի թէ լազերէնը կրնայ հայերէնի բառերուն համապատասխանող բառեր ունենալ: Ծերունի պտղավաճառ մը գտայ Մէհմէտ անունով եւ փորձեցի ծանօթութիւններ քաղել իրմէ:

Օր մը քովը գացի, բարեւեցի եւ սկսայ թրքերէն խօսիլ հետը: Առջեւը խաղող դրուած էր:

- Ասոր լազերէն ի՞նչ կ'ըսէք,- հարցուցի:
- «Ղուրջենի», - պատասխանեց:

Ես խկոյն մտածեցի թէ ասիկա մեր “հաղարջ” բառն է: Անշուշտ նման ստուգաբանութիւն ընդունելի չէ, բայց ես դեռ օրէնքները չեի գիտեր: Խաղողին քով կար խակ ողկոյզ մը:

- Ասո՞ր ի՞նչ կ'ըսէք:
- «Ժուռի»:

Այս բառին մասին կասկած չկար, մեր “ժուռ”ն էր, ազոխին հոմանիշը:

- Ի՞նչ կ'ընէք ժուռով:
- Կը քամենք եւ տոլմային հետ կը գործածենք:
- Ի՞նչպէս կը կոչէք այդ ջուրը:

- «Քացա՛խուրի»:

Երեք բառ հարցուցեր էի եւ երեքն ալ հայերէն դուրս եկան: Որոշեցի լազերէն սորվիլ: Ամէն իրիկուն Առձեռն բառարանը կ'առնէի, կ'երթազի Մէհմէտին քով, մէկական սուրճ բերել կու տայի սրճարանէն եւ քանի մը ժամ բառեր հարցնելով՝ տետրակիս մէջ կ'արձանագրէի:

Բառարանէն ետք, անցայ քերականութեան: Բայց անուս մարդու հետ քերականութիւն սորվիլը դժուար բան է: Օր մը հարցուցի:

- “Մեռնիլ” ի՞նչպէս կ'ըսեն:

- Ո՞վ մեռաւ,- պատասխանեց:

ՄԵԿԸ յիշած ըլլալու համար ըսի՝

- Ալի՛ն:

- Ի՞նչ կ'ըսես, ես Ալին երէկ տեսայ: Ե՞րբ մեռաւ:

- Ես սուտ բան մը ըսի:

- Ի՞նչ պէտք կայ սուտ խօսելու: Սուտ խօսիլը լաւ բան

չէ:

Այսպէս՝ ամէն ինչի համար:

Ես գրած բառերս գոց կը սորվէի: Խսկ հողովները սորվելու համար կողմնակի միջոցի մը կը դիմէի: Օրինակ, կը հարցնէի.

- Ի՞նչպէս կ'ըսեն «տղուն մատը»:

Տղան «պերէ» է, մատը՝ «քիթի»: Մէհմէտը կը պատասխանէր.

- «Պերէշի քիթի»:

Կը հասկնայի թէ «պերէ»յի սեռականը «պերէշի» է: Այսպէս՝ ամբողջ քերականութեան համար:

Օր մը Մէհմէտին ըսի.

- Ես վաղը քեզի հետ լազերէն պիտի խօսիմ:

Ցաջորդ օրը կարճ նախադասութիւններով սկսայ խօսիլ հետը: Մարդը զարմացաւ եւ ըսաւ.

- Դուն հիմա ինձմէ լաւ լազերէն գիտես:

Գործս ամբողջացնելու համար մի քանի երգեր ալ արձանագրեցի ու դէմ առ դէմ խօսակցութիւն: Լազերէնի մասին գիրք մը կազմուեցաւ այսպէսով:

Իրիկուն մը, Մէհմէտը զգուշացուց զիս.

- Ոստիկանները կասկածներ ունին քու մասիդ: «Ի՞նչ գործ ունի,- կ'ըսեն,- ամէն իրիկուն լազի հետ կը խօսի: Անպայման յեղափոխական խօսքեր կ'ըսէ»: Եթէ լազերը մէկուն հետ բարեկամանան՝ միշտ բարեկամ կը մնան: Դուն իմ բարեկամս ես: Այլեւս մի՛ գար քովս:

Հեռացայ եւ ա՛լ չտեսայ լազ ուսուցիչս:

Պատահականութիւնը ի՞նչ մեծ դեր կը խաղայ մեր կեանքին մէջ: Եթէ լազերը մեր տան տակը չբնակէին, ո՞ւրտեղէն պիտի մտածէի լազերէնի մասին: Եւ եթէ խաղողի տեղ խնձոր ծախսէր Մէհմէտը, ո՞ւրտեղէն պիտի սորվէի դուրջիմի, ժուռի եւ քացա՞խորի բառերը, որոնք մղեցին զիս լազերէն սորվելու: Եւ զարմանալի կերպով շատ ուրիշ բառեր ալ չգտայ, որոնք համապատասխանէին հայերէն բառերու. հազի 10 հատ: Կարին գտնուած միջոցին քանի մը լազերէն երգ եւս աւելցուցի ժողովածուիս վրայ:

Երբ Փարիզ գացի, ամբողջ նիւթը ներկայացուցի ուսուցիչս՝ Մէյէին: Լազերէն լեզուն ուսումնասիրուած չէր: Մէյէն աշխատութիւնս իբրև գիտական նշանաւոր նորութիւն ներկայացուց Փարիզի Լեզուաբանական ժողովին, որ հրատարակեց զայն իր ժողովածուին մէջ: Ես ալ անդամ դնուրուեցայ նոյն ժողովին:

ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ

Ամառուան արձակուրդին սկիզբը, Մոստիշեանը իր քով կանչեց զիս եւ ըսաւ.

- Քեզ պիտի ուղարկեմ Գաբրիէլ Էֆէնտի Նորատունկեանին: Ինչքան մանր-մունը աշխատանքներ ունիս, հաւաքէ՛, տար իրեն ցոյց տուր: Հետը յարգանքով խօսէ. պատկառելի անձ է: Մաքուր հագուստներ հագի՛ր, արտաքինիդ ուշադրութի՛ւն դարձուր:

Որոշուած օրը գացի: Ժամէ մը աւելի հարցաքննելէ ետք զիս, Գաբրիէլ Էֆէնտին յաջորդ շաբթուան մէջ ժամադրութիւն տուաւ: Քանի մը անգամ այսպէս տեսակցութիւններ ունենալէ ետք հետս, յայտնեց թէ Կարինի Սանասարեան վարժարանին համար հայերէնի ուսուցիչի կառիք կայ եւ թելադրեց գրաբար դիմում մը գրել Կարապետ Եզենցին, որ Սանասարեանի բարերարն էր: Դիմումը գրեցի եւ ատեն մը ետք պատասխան ստացայ: Ընդունուած էի իբրեւ գրաբարի ուսուցիչ, ամսական 8 ուկի վճարով: Իբրեւ ճանապարհածախս պիտի ստանայի 10 ուկի:

Ուրախութիւնս մեծ էր. բարձր ոռնիկ ունէի, պատուաւոր տեղ պիտի երթայի: Մտադրեցի ամբողջ տարին դրամ

Կարիք - պէտք, պահանջ:

Ոռնիկ - ամսական:

խնայել եւ յաջորդ տարի երթալ Փարիզ ուսանելու:

Ինքնութեան թուղթս առի եւ գացի Բարձրագոյն դուռ՝ անցագիրի դիմում ներկայացնելու: Պաշտօնեաները առին ինքնութեան թուղթս, երեսին նայեցան եւ հարցուցին.

- Դուք 18 տարեկա՞ն էք:

- Այո:

- 18 տարեկան էք, հա՞,- ըսին հեգնանքով:

Ինքնութեան թուղթս կեղծ կը համարէին, որովհետեւ աւելի մեծ կը կարծէին զիս:

Հեռուն, սրահին խորը, ծեր մարդ մը նստած էր: Ի նպաստ ինծի միջամտեց.

- Նորածիլ մօրուքին մի՛ նայիք. անպայման ուսուցիչ կամ քահանայ ըլլալ կ'ուզէ եւ մօրուք ձգեր է: 18 տարեկանէն աւելի չի կրնար ըլլալ:

Անցագիրս պատրաստեցին:

16 Յուլիս 1894-ին մեկնեցայ Տրապիզոն, ուր հասայ 3 օրէն: Յետոյ կարաւանով ճամբայ ինկայ դէպի Կարին եւ տեղ հասայ 10 օրէն: Կարին մնացի տարի մը:

Դպրոցի վարչութիւնը առանձին սենեակ յատկացուց ինծի եւ կարգադրեց որ դպրոցը ճաշեմ: Ամսականէս 2 ոսկի կրծատեցին այս նպատակով: Այսպէսով ես տնային հոգերէն բոլորովին ազատ մնացի եւ ամբողջովին նուիրուեցայ սորվելու եւ սորվեցնելու աշխատանքին: Օրուան բոլոր ժամերուն համար դասացուցակ մը կազմած էի եւ պարտաճանաչ աշակերտի պէս կը հետեւէի անոր, լեզուներ կը սորվէի եւ բանասիրական աշխատանքներ կը կատարէի:

Բարձրագոյն դուռ - կառավարչատում:

Կեդրոնականի աշակերտ եղած ատենս կազմած էի արդէն հայերէն արմատներու ամբողջական ցանկը: Զանազան աղբիրներէ գտնելով հայերէնին համապատասխան օտար ձեւերը աւելցուցի անոնց վրայ: Յետոյ, նոր բառարաններ կարդալով, նոր համեմատութիւններ ալ գտայ: Ի վերջոյ ունեցայ 300 էջնոց արմատական բառարան մը:

Սանասարեան վարժարանը ունէր 40 ձեռագիր հատորներ: Անմիջապէս սկսայ կազմել անոնց ցուցակը եւ իրեն առաջնորդ ունեցայ “Հանդէս Ամսօրեայ”ի մէջ տպուած ձեռագիրի նկարագրութիւններ:

Իրեն ուսուցիչ շատ պարզ եւ ընկերական էի: Տեսուշները - Սանասարեանը 3 տեսուչ ունէր - նկատելով որ ես մեծ աշակերտներուն վրայ ազդեցութիւն չեմ կրնար ունենալ, որոշեցին աւելի տարիքուն հայկաբան ուսուցիչ մը ունենալ եւ հրահիրեցին Յակոբ Գուրգէնը: Բարձր դասարանները յանձնեցին անոր, փոքր դասարանները ձգեցին ինձի: Ունէի նաեւ հայոց պատմութեան դասեր, բայց գաղտնի, որովհետեւ պետութիւնը արգիլած էր: Շաբաթը երկու օր ալ վերակացոի պաշտօն ունէի: Խնդրեցի, որ գեղագրութեան դասերն ալ ինձի տան: Այդ ժամերը կ'օգտագործէի ուղղագրութիւն սորվեցնելու համար: Այդ ժամանակ ես գտած էի ուղղագրական քանի մը օրէնքները. եի եւ է-ի օրէնքը, ու-էն եւ դատ-էն ետք ջ, իսկ ուա-էն եւ խէ-էն ետք չ գրելու օրէնքը, է-ի, պ-ի, ու-ի կանոնները: Օրինակներ կու տայի արտագրելու եւ օրէնքը կը բացատրէի:

Կարին կեցութեանս ընթացքին աղիքներու բորբոքում ունեցայ եւ ծանրօրէն հիւանդացայ: Ինձմէ գաղտնի կը պահէին, բայց յետոյ իմացայ, որ վիճակս անյուսալի եղած է: Հիւանդանոցին մէջ սենեակ մը յատկացուցին ինձի, ուր ամբողջ ամիս մը պառկեցայ: Զիս դարմանող բժիշկը Տիգրան Բրուտեանն էր, Սանասարեան վարժարանի դեղա-

գործը: Անմոռանալի է տեսուչ Աբովեանի կնոջ՝ տիկին Նուարդի վերաբերումը: Վստահ ըլլալով որ ես անպայման պիտի մեռնիմ՝ կը մտածէր վերջին օրերս իր անուշ խօսքերովք քաղցրացնել: Ամէն օր, եւ օրական քանի մը անգամ, կ'այցելէր ինձի: Աղէկնալէս ետք ալ ոչ ոք գգուշացուց զիս թէ ծանր բաներ պէտք չէ ուտեմ, օր մը լաւ ապուխտ կերայ: Ցաջորդ օրը հիւանդութիւնս կրկնուեցաւ: Նոյն դարմանումը եւ տիկին Նուարդի նոյն գուրգուրանքը փրկեցին զիս:

Վերադարձի օրերս երբ մօտեցան, սկսայ մտահոգուիլ աշխատութիւններուս համար: Թրքական գրաքննութիւնը ամէն թուղթի կտորէ կը կասկածէր: Սանասարեանի ձեռագիրներու ցուցակը թղթատարով ուղարկեցի Վիեննա եւ տեղ հասաւ: Բայց բառարանին վրայ կը դողայի: Կրնար կորսուիլ: Որոշեցինք ընդօրինակուած օրինակ մը ունենալ անկէ: Մտերիմ աշակերտներ մասերու բաժնեցին բառարանս եւ սկսան արտագրել: Կարծեմ մէկ օրուան մէջ գործը վերջացուցին: Մէկ օրինակը հետս առի, միս օրինակը թղթատարով ուղարկեցի Պոլիս:

1895-ի ամառը դարձեալ Պոլիս էի:

Երկու տարի աշխատելով բարական գումար խնայած էի: Կրնայի անով երկու տարի ապրիլ Փարիզ: Երրորդ տարուան գումարը պիտի տար ընկերս՝ Համբարձում Թոռնեանը, որ երկու տարիէն Երկրագործական վարժարանը աւարտած պիտի ըլլար եւ լաւ ոռճիկով պաշտօնի մտած:

Պատրաստուեցայ Փարիզ մեկնելու:

ԴԷՊԻ ՓԱՐԻԶ

Պոլիս զիս շրջապատեցին ամենամօտիկ ընկերներէս Սարգիս Մինասեանը, Պետրոս Փարեանը, Համբարձում Թոռնեանը: Մինասեանը նպատակ ունէր Զուիցերիա երթալու եւ մանկավարժութիւն սորվելու: Թոռնեանը մտած էր Երկրագործական վարժարան: Իսկ Փարեանը նաւապետի օգնական դարձած էր:

Ամէն բանէ առաջ պէտք էր Կեդրոնականի վկայականը վաւերացնել տալ ֆրանսական հիւպատոսարանը, յետոյ անցագիր պատրաստել: Սարգիսը եւ ես որոշեցինք միասին երթալ Բարձրագոյն դուռ եւ անցագիրի դիմում ներկայացնելու:

Սեպտեմբեր 18-ին տեղի ունեցաւ Պապը Ալիի (Բարձրագոյն դուռ) ցոյցը եւ անոր հետեւող կոտորածը: Սարգիսը եւ ես կը մտածէինք. երթա՞լ, թէ չերթալ դիմում ներկայացնելու: Սարգիսը ըսաւ.

- Եթէ մենք այսօր երթանք, իսկոյն կը ձերբակալեն մեզ ըսելով՝ «Դուք երեկ ցոյցը կազմակերպեցիք եւ այսօր կը փախչիք»:

Ես պատասխանեցի.

- Հակառա՞կը. Եթէ մենք այսօր Բարձրագոյն դուռ երթանք, անոնք բնաւ պիտի չկասկածին: Պիտի մտածեն «ասոնք յիմար չեն որ ցոյցը կատարեն եւ անցագիրի դի-

մում ընեն»: Յետոյ, ուրախ կ'ըլլան որ շատ երիտասարդ-
Աեր մեկնին Պոլիսէն:

Սարսափը մեր սիրտերուն մէջ՝ գացինք Բարձրագոյն
դուռ: Ներքին բակը, որ բազմաթիւ դիտողներով լեցուն
կ'ըլլար, բոլորովին պարապ էր: Հանդարտ քայլերով յա-
ռաջացանք: Մօտ էինք պաշտօնադուռէն մտնելու, երբ
պոռոց մը լսեցինք: Մենք անտարբեր ձեւացանք եւ շարու-
նակեցինք յառաջանալ: Պոռոցը կրկնուեցաւ. «Ո՞ւր կ'եր-
թաք»: Շարունակել կարելի չէր:

- **Մեզի՞ կ'ըսէք:**

Մօտեցանք պոռացողին:

- **Անցագիր հանելու կ'երթանք:**

- **Ո՞ւր է ձեր Համիտիէն (ինքնութեան թուղթը):**

Ցոյց տուինք: Նայեցաւ ու ձգեց որ մտնենք: Վեր
ելանք: Պաշտօնեաներէն մէկը հարցուց ինծի.

- **Ո՞ւր կ'ուզէք երթալ:**

- **Փարիզ:**

- **Ի՞նչ ընելու:**

- **Բժշկութիւն սորվելու:**

Բժշկութիւնը անմեղ ասպարէզ էր, իսկ լեզուաբանու-
թեան իր խելքը չէր հասներ: Դարձաւ Սարգիսին.

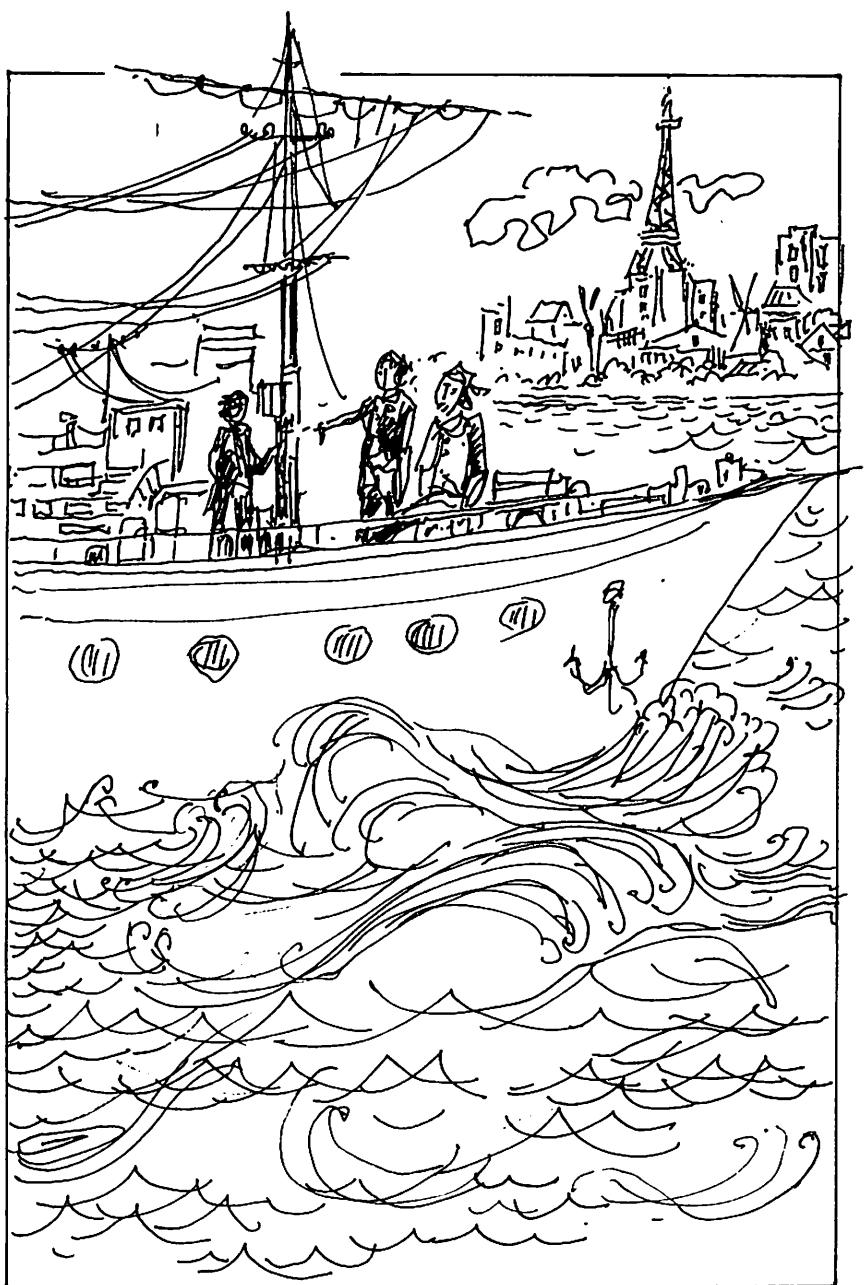
- **Դո՞ւք ուր կ'երթաք:**

- **Ես ալ Փարիզ:**

- **Ի՞նչ սորվելու:**

- **Մանկավարժութիւն:**

Ընկերս բերանը շառաւ Զուիցերիոյ անոնը, որովհետեւ
Զուիցերիան վտանգաւոր էր, յեղափոխականներու բոյն կը
համարուէր: Իսկ “փետակոծի” բառը ծանօթ էր նոյնիսկ
թուրք պաշտօնեային: Առանց ձգձգումի տուին անցագիր-
ները:

Երկու տարուան դրամ ունէի, երրորդ տարուան համար ալ՝ Թոռնեանի խոստումը: Կրնայի ճամբայ ելլել: Փարեանը ըսաւ:

- Երկու տարուան դրամը միասին տանելու կարիք չկայ: Առաջին տարուանը տար, մնացածը տո՛ւր ինձի, այստեղ խանութ բանամ, աշխատցնեմ դրամը եւ տարի մը ետք քեզի դրկեմ:

Համաձայնեցայ:

Հինգ օր տեսեց ճամբորդութիւնը մինչեւ Մարտէ: Վերջին օրը սարսափելի փոթորիկ մը սկսաւ ու մենք չկրցանք նաւահանգիստ մտնել: Ամբողջ օր մը մնացինք ծովուն բացը:

Սովոն անունով հայ երիտասարդի մը հետ նստած էինք շոգենաւին եզերքը եւ կը խօսէինք: Թաթար մըն ալ կար, որ յատակին փոռուած գորգի մը վրայ նստած՝ անդադար թէյ կը խմէր: Սովոնը եւ ես կը խօսէինք հայկական ինքնավարութեան մասին եւ կը դատապարտէինք սուլթան Համիտի հայահալած քաղաքականութիւնը: Թաթարը քիչ-շատ հայերէն գիտէ եղեր: Ցանկարծ խօսքի խառնը-ւեցաւ եւ սկսաւ մեզ ծաղրել.

- Հայերը 5 վիլայէթ կ'ուզեն եղեր... ի՞նչ մեծ բան: Սուլթանը 35 վիլայէթ ունի: Մեծ դիւրութեամբ կրնայ 5 վիլայէթ տալ հայերուն, բայց կը վախնայ որ ճինկանէներն ալ առանձին թագաւորութիւն կ'ուզեն կազմել...

- Ի՞նչ կայ որ, ճինկանէն մարդ չէ՞, իրաւունք չունի՞ իբրեւ առանձին ազգ ապրելու:

- Դուք ի՞նչ ազգ էք որ, շնորհքով լեզու ալ չունիք, անդադար թրքերէն բառեր կը գործածէք: Ես ձեր բոլոր

Վիլայէթ - ճահանճա:

Ճինկանէ - գնչու:

ըսածները հասկցայ, երբ որ Մարսէյ իշնենք, ես պիտի երթամ թրքական հիւպատոսարան եւ ըսեմ որ դուք մուգիր մարդիկ եք:

Ես դարձայ թաթարին եւ այնպիսի խօսքեր ըսի, որ կ'ամշնամ հոս ամբողջութեամբ գրելու:

- Գնա՛,- ըսի,- ի՛նչ կ'ուզես ըսէ՛ քու հիւպատոսիդ: Մենք ալ հիմա պիտի երթանք եւ նաւապետին ֆրանսերէ-նով զրպարտենք քեզ, ըսենք որ Յիսուսին հայրոյեցիր: Նաւապետը քեզ ծով պիտի նետէ:

Թաթարը սարսափեցաւ եւ լռեց:

Ծամորդութեան վեցերորդ օրը միայն Մարսէյ մտանք: Ծոգեկառք նստանք եւ յաջորդ օրը հասանք Փարիզ:

Մուգիր - Վճասարար:

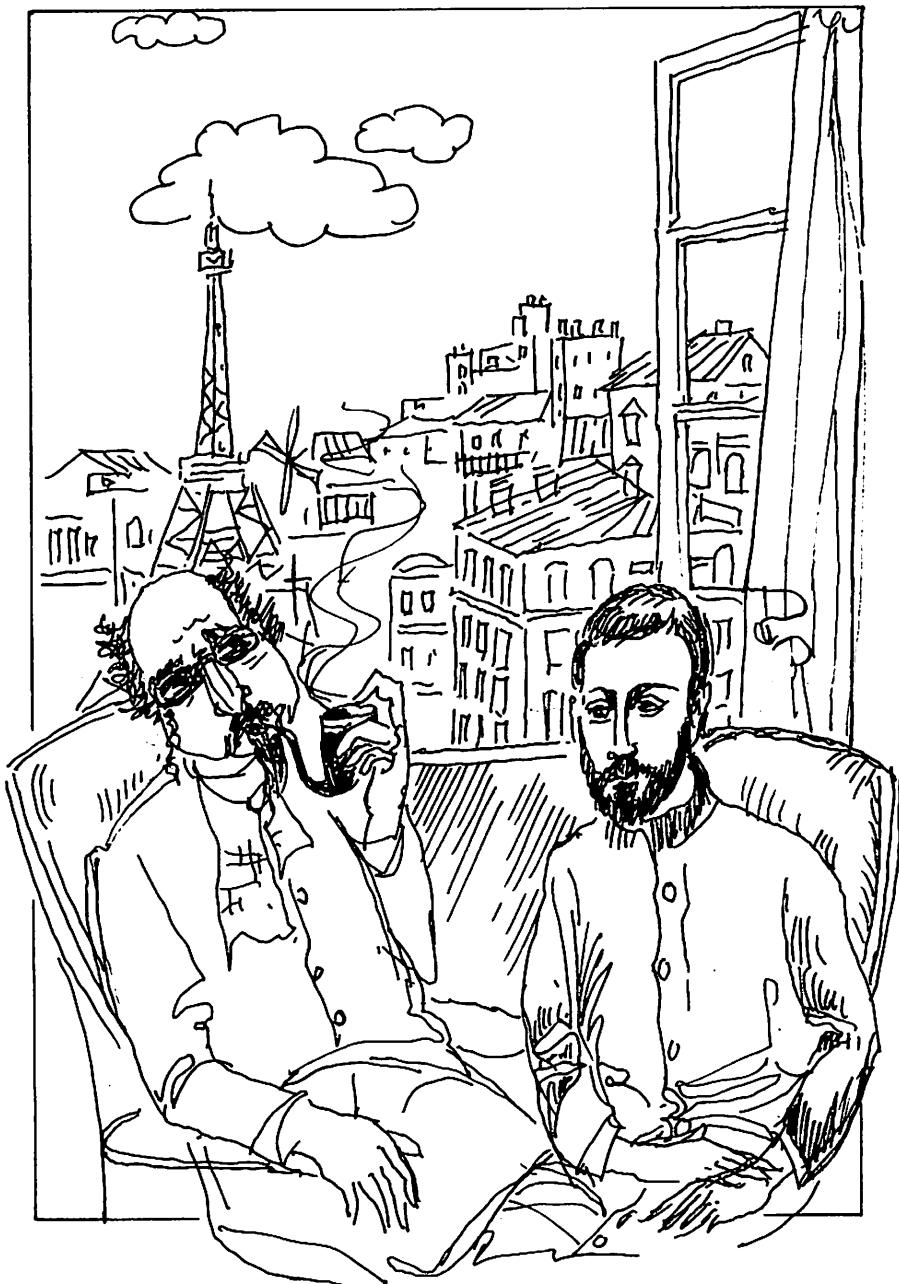
ՈՒՍԱՆՈՂ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

1895 թուականի Հոկտեմբեր ամիսն էր, երբ հասայ Փարիզ: Կայարանը գիս դիմաւորեցին ամենամօտիկ ընկեր-ներէս երեքը՝ Արամ Թահթաճեանը, Միհրան Խտարէճեանը եւ Արտաշէս Հանըմեանը: Անոնք գիս տարին Վոժի-րար փողոցը, ուր փոքր պանդոկի մը երկրորդ յարկին վրայ վարձեցի նեղլիկ սենեակ մը, օրական մէկ ֆրանկի:

Բնակարանի հարցը լուծելէ եսոք, կարգադրեցինք ճա-շի գործը: Ընկերներս գիս տարին Սէն-Միշէլ պողոտայի այն ճաշարանը, ուր սովորաբար կը ճաշէին իրենք: Շաշը 1 ֆրանկ 20 սանթիմ էր. 5 սանթիմ ալ սպասեակին պէտք էր տալ: Շաշը բաղկացած էր չորս տեսակէ. ապուր, մսե-ղէն, կանաչեղէն, պտուղ եւ պանիր կամ անուշեղէն: Իր-րեւ խմիչք կու տային շիշ մը գինի, բաժակ մը գարեջուր կամ շիշ մը խնձորոյի: Հացը ձրի էր: Ֆրանսացիները առ-հասարակ ջուր չեն խմեր եւ հաց քիչ կ'ուտեն: Չուր խմո-ղը «գորտ» կը կոչեն: Մենք, իբրեւ ջուր սիրող եւ հաց ու-տող արեւելքցի, կ'ամշնայինք: Ես օրական երկու անգամ կը ճաշէի, այսինքն 2 ֆրանկ 50 սանթիմ կը ծախսէի ուտե-լիքի:

Իբրեւ գուարճութիւն պատմեմ հետեւեալը.

Օր մը, խումբ մը ընկերներով գացինք ճաշարան: Հաց բերին սովորական չափով: Վայրկեանի մը մէջ վերջացու-

ցինք: Երկրորդ եւ երրորդ անգամ ուզեցինք ու նորէն մէկ վայրկեանէն կերանք: Չորրորդ անգամ երբ ուզեցինք, սպասեակը խնդալու համար պաթոն մը բերաւ, որ մէկ մերօ երկարութիւն ունեցող հաց մըն էր: Մենք իսկոյն բաժնեցինք հացը մեր միջեւ եւ սկսանք ուտել: Սպասեակնեռը հաւաքուեցան մեր շուրջ եւ զարմանքով կը դիտէին, թէ ինչպէ՞ս ագահաբար կ'ուտէինք այդքան հացը:

Ընկերներէս խնդրեցի որ գտնեն լեզուաբանութեան դպրոցը: Ամէն տեղ հարցուցին, բայց այդ անունով բարձրագոյն դպրոց չգտան: Օրեր սպասեցի եւ սկսայ յուսահատիլ: Այսքան տարի երազեցի Փարիզ գալ եւ լեզուաբանութիւն սորվիլ, վերջապէս եկած եմ եւ լեզուաբանական դպրոց չկա՞յ:

Վերջապէս Արամ Թահթաճեանը գտաւ:

Միասին գացինք հին շենքի մը առջեւ, որուն պատին խոշոր յայտարարութիւն մը փակցուած էր: Դպրոցը կը կոչուէր École des Hautes Études (Բարձր ուսումներու վարժարան): Նշանակուած էին նիւթերը - սանսկրիտ, գենտերէն, սեմական լեզուներ, ելլա:

- Այս է իմ փնտուած դպրոցу,- ըսի:

Արամը գնաց, իսկ ես բարձրացայ խարխուլ սանդուխէ մը մինչեւ տախտակէ հասարակ դուռ մը: Բացի եւ ներս մտայ: Ծերունի մը սեղանի մը առջեւ նստած բաներ մը կը գրէր:

- Ի՞նչ կ'ուզէք:

- Եկած եմ դասախոսութիւններ մտիկ ընելու:

- Գացէ՛ք մտիկ ըրէք:

- Ո՞վ է խօսողը:

- Մասփերօն է:

Մասփերոյի անունը ցնցեց զիս. մեծ եգիպտագէտ էր, նաեւ հայոց պատմութեան խալտական շրջանի մասնագէտ: Պահ մը ներկայ եղայ իր դասին: Երբ դուրս եկայ լսա-

րանէն, տեսայ կապիկի նման մարդ մը, այծի մօրուքով, ու-
ռած այտերով։ Աշքերուն ակնոց ունէր, վիզին՝ ճերմակ
վզնոց։ Մօտեցաւ ինձի եւ հարցուց։

- Vous êtes arménien ? (Դուք հա՞յ եք):

- Այո,- պատասխանեցի:

- Venez chez moi (Տունս եկեք),- ըսաւ ու գնաց:

Ես վերադարձայ ծերունիին քով եւ հարցուցի թէ ո՞վ
էր այդ մարդը։

- Mais c'est monsieur Meillet (Պարոն Մէյէն է):

Բնաւ չէի լսած անունը այս մարդուն, որ այնուհետեւ
ամբողջ կեանքիս ուղեցոյցը պիտի ըլլար։ Հարցուցի Մէ-
յէնին հասցէն, յետոյ ուզեցի արձանագրուիլ։ Մարդը թուղ-
թի կտոր մը տուաւ եւ ըսաւ որ գրեմ անուն-մականուն,
ծնունդի թուականս, ազգութիւնս։ Այսքան։ Ես ուսանող
էի արդէն։ Յետոյ իմացայ թէ ուզողը, ի՞նչ սեղի եւ տարի-
քի ալ պատկանի, կրնայ ուսանող արձանագրուիլ առանց
որեւէ քննութեան։

Մէյէն կը բնակէր Սէն-Միշէլ պողոտային վրայ
գտնուող շէնքի մը եօթներորդ յարկը։ Ընտանիքը բաղկա-
ցած էր 3 հոգիէ. ինքը, ամենատգեղ դէմքով իր քոյրը եւ
պառաւ սպասուիի մը։

Առաջին հանդիպումին Մէյէն հարցուց, թէ ո՞ր քաղա-
քէն եմ եւ ինչի՞ համար եկած եմ։ Յետոյ խորհուրդ տուաւ
հիմակուիմա իրեն հետ սորվիլ հայերէն եւ զենտերէն ու
Սիլվէն Լեւիի հետ՝ սանսկրիտ։

- Յետոյ կը տեսնէք, թէ ուրիշ ի՞նչ կարեւոր է ձեզի
համար։

Այսպէս սկսաւ իմ կանոնաւոր ուսանողութիւնս, որ պի-
տի տեւէր 3 տարի, մինչեւ 1898 թուականը։

Ուղեցոյց - ուղի, ճամբայ ցուցնող։

18.

ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՍ

Բարձր ուսումներու վարժարանը մաս կը կազմէր Սորպոն անունը կրող հիմնարկին, որ հաստատուած է 1600-ական թուականներուն: Երկու տարի ետք խարիսով շէնքը բանդեցին եւ անոր տեղ հոյակապ շէնք մը կառուցեցին:

Վարժարանը չորս բաժին ունէր: Ես ուսանեցայ անոր առաջին բաժինին մէջ, որ պատմական եւ բանասիրական բաժինն էր: Հետեւեցայ նաեւ Քոլէժ տղ Ֆրանսի եւ Արեւելեան կենդանի լեզուներու վարժարանի կարգ մը դասախոսութիւններուն:

Ամբողջ երեք տարի աշակերտեցի Մէյէին: Ան սովորութիւն ունէր կանուխ արթննալու: Մէկ ժամ դաշնակ կը նուագէր, կը պատրաստուէր եւ ժամը 9-ին կ'ընդունէր իր աշակերտները: Ես կը հետեւէի հայերէնի ձայնական օրէնքներու դասընթացքին:

Մէյէի տան մէջ ես գրադեցայ նաեւ լազերէնով: Ցոյց տուի իրեն այն աշխատութիւնը, որ պատրաստեր էի Սարը Եարի մէջ: Շատ ուրախացաւ եւ առաջարկեց որ ֆրանսերէնի թարգմանեմ: Մաս առ մաս թարգմանեցի, ինքը ֆրանսերէնը սրբագրեց ու ամբողջութիւնը ներկայացուց Փարիզի լեզուաբանական ընկերութեան՝ Étude sur la langue Laze (Ուսումնասիրութիւն Լազ լեզուի մասին) վերնագիրով: Ընկերութեան տեղեկագիրին մէջ մաս առ մաս

տպուելէ ետք, ուսումնասիրութիւնս լոյս տեսաւ առանձին հատորով։

Դպրոցը կը հետեւէի Մէջէի դասերուն գենտերէնի մասին։ Կը հետեւէի նաև հայերէնի համեմատական քերականութեան։ Ինծի համար լաւագոյն նիւթը այս էր։

Սանսկրիտի ուսուցիչս Սիլվէն Լեւին էր։ Ամէն Զորեցաբթի գիշեր կը հաւաքուէինք իր տունը՝ զանազան նիւթերու մասին խօսելու համար։ Օր մը ան խօսեցաւ հնդիկներու ուտելիքներուն մասին եւ ըսաւ թէ անոնց գլխաւոր ճաշը փիլաւն է։ Ցեսոյ ինծի դարձաւ եւ հարցուց։

- Դուք փիլաւ տեսա՞՞ծ եք։
- Այո,- պատասխանեցի,- մեր սովորական կերակուրն է։
- Պատրաստել գիտէ՞ք։
- Գիտեմ։ Շատ դիրին է։

Կինը կանչեց, միասին խոհանոց գացինք եւ ես սորվեցուցի փիլաւ եփելու ձեւը։

Շաբաթը երկու անգամ կ'երթայի Քոլէժ տը Ֆրանս, հետեւելու Օփէրի բեւեռագիտութեան դասերուն։ Երկու ունկնդիր էինք միայն, բայց ան միշտ կը սկսէր իր դասախոսութիւնը ըսելով՝ «Տիկիններ եւ պարոններ»... Օր մը նոր աշակերտ մը մտաւ։ Օփէրը դարձաւ նորեկին եւ ըստ իր սովորութեան հարցուց։

- Կրնա՞ք հետեւիլ։
- Նորեկը պատասխանեց։
- Ես ալիրի վաճառական եմ։ Ընկերոջս հետ ժամադրուած էի դուան առջեւ։ Անձրեւ սկսաւ, ներս մտայ...։

Լեզուաբանական ընկերութիւնը, որուն անդամ ընտըրուած էի, ամիսը երկու անգամ գիտական ժողով կը գումարէր։ Այսպէսով ես առիթ ունեցայ ծանօթանալու ընկերութեան փարիզաբնակ լեզուաբաններուն հետ։

Համալսարանը իրաքանչիւր լեզուի յատուկ ամպիոն կար: Ամէն ուսանող կրնար խնդրել վարչութենէն որ այս կամ այն նիւթի դասընթացք հաստատէ: Համալսարանը պարտաւոր էր յարմար դասախոս ճարել:

Ֆրանսացի երիտասարդ սպազ մը, որ մասնակցած էր Մատակաքարի կոիւներուն եւ քանի մը տարի մնացած՝ ափրիկեան այդ կղզին, մալկաշերէն սորված էր: Փարիզ վերադարձին, խարդախ միջոց մը կը գտնէ դասախոս նշանակուելու համար: Նախ կը դիմէ համալսարանի վարչութեան եւ կ'ըսէ թէ պատրաստ է մալկաշերէնի դասեր տալու, եթէ ուսանող ըլլայ: Վարչութիւնը զինք դասախոս կը նշանակէ: Սպան կ'երթայ շուկայ, կը գտնէ երկու երիտասարդ, որոնց կ'առաջարկէ իր ծառայութեան մէջ մտնել: Անոնք կ'ընդունին: Սպան կը ստիպէ զիրենք մալկաշերէնի ուսանող արձանագրուիլ: Այսպէսով ան դասախոսի թոշակ կը ստանայ եւ անոր պզտիկ մէկ մասը կուտայ իր սուտ ուսանողներուն:

Սուաջին տարիս բաւական հանգիստ անցուցի: Դժուարութիւնները երկրորդ տարիէն սկսան:

Ամպիոն - բաժին:

ԾԱՆՐ ՕՐԵՐ

Երբ առաջին տարին վերջացաւ, դրամս ալ վերջացաւ: Պետրոս Փարեանին հետ համաձայնած էինք, որ երկրորդ տարին պիտի ուղարկէր ինձմէ առած գումարը: Բայց այդ օրերուն տեղի ունեցած էր Պանք Օթոմանի գրաւումը, որուն մասնակցած էր նաև ընկերս եւ դոան առջեւ զոհուած: Այլեւս անկարելի էր դրամ ստանալ:

Պոլիսի մէջ մեծ կոտորած տեղի ունեցաւ եւ մէկ շարթուան մէջ 70000 հայ փախաւ հոնկէ: Ես, բոլորովին զորկ նիւթական միջոցներէ, որոշեցի վերադառնալ Պոլիս՝ հակառակ աննպաստ պայմաններուն: Դիմեցի թրքական դեսպանատունը եւ վիզա ստացայ: Բայց ի վերջոյ չգացի:

Դեսպանատունը լրտես մը ունեինք, որ կարեւոր գաղտնիք մը յայտնեց: Դեսպանը երկու տեսակ ստորագրութիւն ունի եղեր. մէկը կը ցուցնէ եղեր թէ անցագիրին տէրը անմեղ մարդ է, միւսն ալ կը նշանակէ եղեր թէ վճասակար անձ է եւ պէտք է ձերբակալուի: Իմ անցագիրիս ստորագրութիւնը երկրորդ տեսակէն էր:

Պէտք է լուծում մը գտնէի:

Նախ որոշեցի լրագիր ծախել փողոցը. ամէն մէկ թերթէ մէկ սանթիմ շահ կար: Բայց տեսայ, որ դժուար է յաղթել մրցակիցներուս:

Պետրոս Փարեանը յեղափոխական անունով ծանօթ Բարգէն Սիւահին է:

ՍԷԱ-ՄԻՉԷԼ եւ ՍԷՆ ԺԵՐՄԵՆ պողոտաներու անկիւնը կօշիկի ներկարար մը կար, որ կէսօրին երկու ժամ դադար կ'առներ: Ներկի տուփը շղթայով կը կապէր ու կ'երթար տուն: Ես անոր առաջարկեցի, որ դադարի ատեն ես իր տեղը նստիմ եւ հաւաքուած գումարը բաժնուինք: Ընդունեց, բայց այս գործն ալ չյաջողեցաւ:

Թարգմանական աշխատանք մըն ալ ըրի: Փաստաբանական գրութիւն մը կար, որ թրքերէնէ ֆրանսերէնի պէտք էր թարգմանել: Ես երկու ժամի չափ աշխատեցայ այդ գրութեան վրայ: Հարցուցին, թէ ո՞քան կ'ուզեմ: Ամչցայ եւ միայն 5 ֆրանկ ուզեցի: Անմիջապէս տուին: Ֆրանսացի ընկեր մը ունէի Ֆէյէ անոնով: Ան ըսաւ.

- Ապո՛ւշ, քանի՞ մարդ կարելի է գտնել Փարիզի մէջ, որ դատական լեզուն հասկնայ եւ թրքերէն ու ֆրանսերէն գիտնայ միաժամանակ: Ինչո՞ւ 50 ֆրանկ չուզեցիր:

Ամէն պարագայի տակ, 5 ֆրանկը մէկ շաբթուան ուտելիքի դրամ էր ինձի համար:

Շարժանկարի նոր սրահ մը բացուած էր: Ներկայացայ կառավարիչին եւ առաջարկեցի յայտարարութիւններ ցրուել: Ընդունեց:

- Միայն զգո՛ւշ եղէք,- ըսաւ,- արագ քալող եւ գէշ հագուած մարդոց մի՛ տաք. անոնք շարժանկար չեն դիտեր:

Ես անձրեւին տակ բաժնեցի յայտարարութիւնները: Կառավարիչը մէկ ֆրանկ տուաւ եւ արտօնեց որ շարժանկարը դիտեմ: Առաջին անգամն էր որ կը ցուցադրուէր, ես ալ առաջին անգամ կը տեսնէի:

Անկողինս ու վերմակս, որ հետո Պոլիսէն բերած էի, ծախեցի եւ ելայ պանդոկի սենեակս: Օտէոն թատրոնի կողքին, ութերորդ յարկի վրայ, ձեղնայարկի խցիկ մը վարձեցի: Պատուհան չունէր եւ յատակը քար էր: Մահճակալ, բան չկար: Թերթեր փոնեցի գետինը, մէկ-երկու գիրք դրի

գլուխիս տակ եւ առանց հանուելու կը քնանայի քարին վրայ:

Ինձի ըսած էին,թէ կարելի է դիմել փարիզահայ քառի մը հարուստներու եւ օգնութիւն խնդրել: Որոշեցի առաջին անգամ երթալ Մարկոսեան մականունով հարուստի մը: Ընտանիք չունէր, ինքը բացաւ դուռը:

- Ո՞վ կ'ուզէք,- հարցուց:
- Պարոն Մարկոսեանը:
- Պարոն Մարկոսեանը հոս չէ,- ըսաւ,- Անգլիա գնաց, հազի մէկ ամիսէն կու գայ:
- Ծնորհիակալ եմ, պարոն Մարկոսեան,- պատասխանեցի եւ գացի:

Երկրորդ հարուստը, որուն դիմեցի, Խսկենտէր անունով պարսկահայ կաթոլիկ վաճառական մըն էր: Հասկցաւ որ ուսանող եմ եւ սիրով ընդունեց զիս: Երբ նպատակս յայտնեցի, ըսաւ.

- Մէկ անգամէն մէկ հարուստէ դրամ ստանալ անկարելի է: Պէտք է ցուցակ մը կազմէք, ամէն մէկէն ամսական գումար մը ստանալու համար:

Խելացի միջոց էր առաջարկածը:

- Խնդրեմ, ցուցակի առաջին անունը դո՞ւք եղէք,- ըսի:
- Ո՞չ,- պատասխանեց,- ինձմէ հարուստ մարդիկ շատ կան: Իմ տուածս փոքր գումար մը պիտի ըլլայ, անոր նայելով ուրիշները աւելի փոքր գումար պիտի ստորագրեն:

Հասկցաւ որ խարել կ'ուզէր զիս: Զգեցի գացի:

Վիճակս շատ ծանր էր: Օրական կտոր մը հաց կ'ուտէի 5 սանթիմի եւ երկու պղտիկ ստեղիկ՝ դարձեալ 5 սանթիմի: Ամենէն սննդարար եւ ամենէն ածան ուտելիքն էր ստեղինը: Տեւական անօթի էի, բայց դասերս կը շարունակէի անխափան:

Անխափան - առանց դադարի:

ՊԻՍՏԱԿԱՎԱԾԱՌ

Պոլիս սովորութիւն մը կար. ափրիկեան պիտակը, որ “ամերիքան ֆատըխի” կը կոչէին, կը բռվէին արեւածաղիկի կուտի պէս եւ կ’ուտէին: Ֆրանսացիները “քաքառէթ” կը կոչեն այս պտուղը: Մարդիկ չէին ուտեր զայն, հում-հում հաւերուն կու տաշին: Ես որոշեցի բռվել պիտակը եւ փողոցները ծախել:

Ֆրանսացի բարեկամէս՝ Ֆէյէէն, 1 ֆրանկ փոխ առի, հայ բարեկամ մըն ալ 2 ֆրանկ տուաւ: Զամբիոն մը պիտակ գնեցի եւ պօտիկ տոպրակները: Տունը կրակ վառեցի եւ պիտակը բռվեցի: Յետոյ տոպրակներու մէջ լեցուցի, զամբիոն մէջ տեղաւորեցի եւ գացի ծախելու: Հայ բարեկամս՝ Յովհաննէսը, հետս էր:

Կեցայ Սէն-Միշէլ պողոտային վրայ եւ պատրաստուեցայ պոռալու՝ «քաքառէթ»: Անցորդները երկու կողմերէս կ’անցնէին, բայց ես չէի կրնար պոռալ: Զայնս կոկորդիս մէջ կը խեղդուէր:

- Մի՛ ամշնար, մի՛ վախնար,- քաջալերեց զիս Յովհաննէսը,- օր մը այս բանը հապարտութեամբ պիտի յիշես:

Նշանաւոր Սուֆլէ սրճարանին առջեւն էինք: Զօպանեանը եւ մի քանի ուրիշ ուսանողներ նստած էին հոն:

Բռվել - Խորովել:

Անոնք դրամ ունէին, որով հետեւ գիտէին օգտուիլ հարուստներէն:

- Հրաշեա'յ,- կանչեց Զօպանեանը,- դուն Մարկոսեանին գացեր ես, բայց ան քեզ չէ ճանչեր: Նորէ՛ն գնա. այսին օգնէ քեզի:

- Ես օգնութեան պէտք չունիմ,- ըսի,- իմ օգնողս ա՛ս է: Եւ պիստակի զամբիող երեսին դիմաց բարձրացուցի:

Կարծես նոր ուժ մը եկաւ վրաս եւ պոռացի. «Քաքառուէ՛թ»:

Ուսանողներէն մէկը, որ ինծի պէս սամաթիացի էր, կոնակս ծեծեց՝ գործածելով մեր սովորական հապարտանքի դարձուածքը.

- Ախապարը սամաթիալը տըր (եղբայրս սամաթիացի է):

Պողոտայի երկու կողմը «քաքառուէ՛թ» պոռալով գացի Սէն գետի միւս կողմը: Ամէն սրճարանի առջեւ կը կենազի եւ ցոյց կու տաշի պիստակներս: Օրինակի համար կը կոտրէի քանի մը հատը եւ կ'ուտէի միջուկը:

- Կը խմցնէ,- կ'ըսէի:

Հանդիպեցան հարաւ ամերիկացիներ, որոնք կը սիրէին այդ պտուղը եւ քանի մը տոպրակ գննեցին՝ իրաքանչիւրը 10 սանթիմի: Այդ գիշեր ես շահեցայ 7 ֆրանկ, ինչ որ մեծ դրամագլուխ էր ինծի համար: Ուրախ սիրտով վերադայ, պարտքերս վճարեցի եւ պատրաստուեցայ յաջորդ օրուան:

Առաջին եւ վերջին անգամն է որ 7 ֆրանկ շահեցայ: Երկրորդ օրը 5 ֆրանկ ունեցայ: Շահս հետզհետէ պակսեցաւ եւ վերջապէս հասաւ 20 սանթիմի...

Առոտուն ժամը 8-ին համալսարան կ'երթայի, ուր կը մնազի մինչեւ գիշերուան ժամը 10: Համալսարանը տաք էր եւ շատ ճոխ գրադարան ունէր: Մեր ուզած գիրքը մեր

ձեռքով կ'առնէինք ու կը կարդայինք: Ժամը 10-ին գործի կը սկսէի եւ սրճարանէ սրճարան կ'երթայի մինչեւ առաւտեան ժամը 4:

Իմ թշուառութեանս պատճառը ցուրտը եւ անձրեւն էին: Ոչ ոք դուրսը կը նատէր եւ ես իրաւունք չունէի ներսը առուտուր ընելու: Կը պատահէին նաև հետաքրքրական միջադէպեր:

Օր մը ֆրանսացի բանուորներ ելան դէմս եւ հարցուցին.

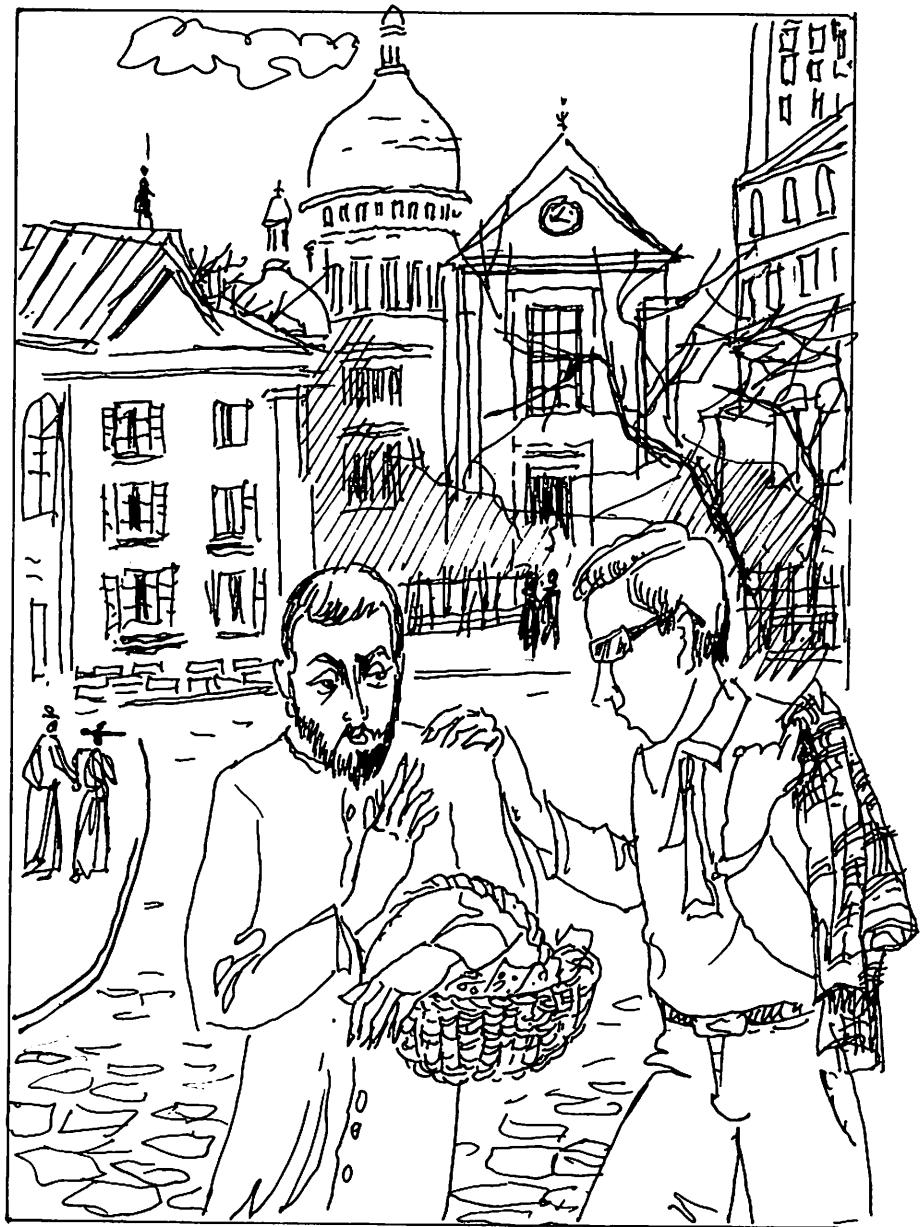
- Ի՞նչ կը ծախես:
- Քաքառէթ,- պատասխանեցի եւ մէկ-երկու հատիկ տուի որ ուտեն:
- Ինչո՞ւ այս գործը կ'ընես:
- Ուսանող եմ, ցերեկները կ'ուսանիմ, գիշերները քառառէթ կը ծախեմ:
- Դուն եռիքի՞ ես:
- Ի՞նչ ըսել է եռիքի:
- Հրեայ:
- Ո՛չ, ես հայ եմ:

Այս խօսքիս վրայ ուրախացան, պո՞ւմ, պո՞ւմ, պո՞ւմ պոռացին: Պանքի դէպքը նոր տեղի ունեցած էր եւ հայերու յեղափոխական համբաւը տարածուած էր ամէն կողմ:

- Բայց ձեր վարպետները մե՛նք ենք, **Պասթիյը** մե՛նք գրաւեցինք:

Անոնք քանի մը տոպրակ պիտակ գնեցին եւ հեռացան:

Պասթիյ - փարիզեան նշանաւոր բանտ, որ գրաւուեցաւ Ֆրանսացի յեղափոխականներու կողմէ 14 Յուլիս 1794ին: Այս թուականը ֆրանսական ազգային տօն դարձած է:

Ուրիշ օր մը, տեսայ անգլիացի մը, որ գարեջուր կը խմէր: Մօտեցայ եւ պիտակ առաջարկեցի:

- Ի՞նչ բան է այդ:

- Կերէ՛ք, խմելու ախորժակ կը բանայ:

Կերաւ, յետոյ սկսաւ հետաքրքրուիլ ինձմով:

- Ո՞վ էք դուք:

- Ուսանող եմ Սորպոնի մէջ եւ օրապահիկս շահելու համար քաքառէթ կը ծախեմ:

- Ի՞նչ ազգի կը պատկանիք:

- Armenian (հայ):

Անգլիացին ոտքի ելաւ, ձեռքս սեղմեց եւ ըսաւ.

- Պրա՛ւօ:

Տոպրակ մը գնեց եւ 1 ֆրանկ տուաւ:

- Ո՛չ,- ըսի,- մէկ տոպրակի գինը 10 սանթիմ է:

- Այն ատեն 10 տոպրակ տուէք:

- Ո՛չ, դուք մէկ տոպրակ կ'ուզէիք. աւելի չեմ տար:

Մարդը լաւ կարծիք կազմեց հայերու մասին:

ԿԻՍԱԿՈՒՐՈՒԹԻՒՆ

Ամիսներ շարունակ լաւ սնունդ չառնելով՝ շատ նիհարցած էի, վիզս տաճած կոթ դարձած էր: Օր մըն ալ գլուխս ցաւիլ սկսաւ եւ աչքիս վիճակը վատթարացաւ:

Միլվէն Լեւիի սանսկրիտի դասն էր: Ցանկարծ գիրերը վերէն վար կախուեցան, երկուքի բաժնուեցան: Ուսուցիչին ըսի, որ լաւ չեմ տեսներ: Թերեւս ան մտածեց որ դասս չեմ գիտեր:

Անկէ ետք ամէն օր նոյն բանը կը կրկնուէր: Նախ գլուխս ժամ մը կը ցաւէր, ապա աչքս կէս-կէս կը տեսներ ժամ մը կամ աւելի, յետոյ ժամի մը չափ ալ սիրտս կը խառնուէր:

Ընկերներէս մէկը, բժիշկ Յովհաննէս Սըքընանը, զիս ակնաբուժի տարաւ: Այդ ժամանակ Փարիզ երկու նշանաւոր ակնաբուժ կար, Փանաս եւ Կալխովսքի: Ասոնց այցագինը 250 ֆրանկ էր, բայց ես, իբրեւ ուսանող, անվճար պիտի քննուէի: Ասոնցմէ մէկը ծեր էր, միւսը՝ երիտասարդ: Հիմա չեմ յիշեր՝ ո՞րն էր երիտասարդը, որը՝ ծերը:

Նախ գացինք երիտասարդին:

Բոլոր ուսանողները հաւաքուեցան շուրջս եւ դիտեցին

Վատթարանալ - գէշնալ:

աշքս: Բժիշկը հիացաւ ձախ աշքիս գործողութիւններուն վրայ եւ անցաւ աջ աշքիս: Քննեց եւ յուսահատ շեշտով ըսաւ.

- Զեր աշքը անբուժելի է: 10 տարի ետք դուք բոլորովին այսի կուրնաք: Զգեցէ՛ք գիրքն ու գրիչը, գացէ՛ք ձեր հայրենիքը եւ հովհանութիւն ըրէք:

Սըքըեանը տեսաւ որ տխրեցայ, զիս տարաւ ծեր ակնաբուժին:

Այս վերջինին ալ ուսանողները թափուեցան վրաս եւ բժիշկին ցուցումներով սկսան քննել աշքս: Ծեր բժիշկը նոյնպէս գովեց ձախ աշքիս գործողութիւնները, յետոյ ըսաւ.

- Դուք, ինչպէս կերենի, աղքատ ուսանող էք. շատ գէշ սնուած էք եւ ձեր աշքը տկարացուցած: Այս հիանդութիւնը կը կոչուի հեմիորիա, կիսակուրութիւն: Լաւ սնունդ առէք՝ կ'անցնի:

Ես յայտնեցի թէ միւս բժիշկը յուսահատական խօսքեր ըսած էր ինձի: Ծերունին նորէն առաւ գործիքները եւ երկար զննեց աշքս:

- Ո՛չ,- ըսաւ,- անպայման բժիշկը ժամանակ ունեցած չէ լաւ քննելու: Վտանգաւոր բան չկայ:

Իրաւունք ուներ: Ատեն մը ետք, եղը իմ նիւթական կացութիւնս բարելաւուեցաւ, աշքիս ցաւը թեթեւցաւ: Նախ ամէն օրուան տեղ շաբաթը անգամ մը պատահեցաւ դէպքը, յետոյ՝ երկու շաբաթը անգամ մը, յետոյ՝ ամիսը անգամ մը եւ վերջապէս բոլորովին դադրեցաւ:

Տարիներ ետք, դարձեալ աշքի ցաւ ունեցայ: Հաշունցի որ երիտասարդ բժիշկին ըսած 10 տարին լրացած էր: Կնոշս ըսի, թէ աշքս պիտի կուրնայ: Երկուքս ալ սկսանք լալ: Բայց աշքս չկուրցաւ ու մինչեւ հիմա կը ծառայէ ինձի:

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Կոտորածներու ժամանակ, Զեյթունը ապստամբեցաւ թուրք կառավարութեան դէմ: Կոխիներու լուրերը օրը օրին կը հասնեին Փարիզ: Սկիզբը լուրերը լաւ էին, բայց յանկարծ վատթարացան: Խմացանք թէ Զեյթունը պաշարուած է եւ դուրսի օգնութեան կարօւ: Այս լուրը շատ յուզեց մեզ: Խումբ մը երիտասարդներու հետ որոշեցի ճամբայ ել-լել դէահի Զեյթուն: Խ՞նչակս այսուհի երթայինք, ո՞ւր, ի՞նչակս ծովափէն պիտի հասնեինք Զեյթուն: Այս բոլորին մասին չէինք մտածեր: Մէկ-երկու օր ետք, նոր լուր հասաւ թէ ապստամբները Զեյթունը շրջապատղ տարածութիւնները առած են իրենց իշխանութեան տակ: Ուրեմն մեր օգնութեան պէտք չունեին:

Այդ օրերուն դրամ կը հաւաքէին Զեյթուն դրկելու համար: Ընդհանուր ժողով մը գումարուեցաւ Փարիզ: Նախագահը ազդու ճառ մը խօսեցաւ եւ առաջարկեց տեղանուտեղը հանգանակութեան սկսիլ: Ես ուսանողներու դեկավարը մէկ կողմ քաշեցի եւ ունեցած 20 ֆրանկս նուիրեցի, խնդրելով որ անունս չտրուի: Ան ոտքի ելաւ եւ յայտարարեց.

– Մեր ուսանող ընկերներէն մէկը, որ ուտելու հաց չունի, 20 ֆրանկ նուիրեց, պայմանով որ իր անունը չյայտնուի: Օրինա՞կ առէք իրմէ:

Բոլորը ինձի նայեցան: Ինձմէ աւելի աղքատ ուսանող չկար:

Ամիսներ անցան: Զէյթունի ապստամբութիւնը լաջող կերպով վերջացաւ: 5 ընկերներու հետ, ապստամբութեան պետք՝ Աղասին, ազատօրէն Ներոպա անցնելու իրաւունք ստացաւ:

Ես Աղասին կը ճանշնայի Կեդրոնականէն: Երկրորդ դասարանէն մինչեւ վերջ միասին եղած էինք: Բուն անունը Կարապետ Թուր-Սարգիսնան էր: Շատ աղքատ տղայ էր: Չորրորդ դասարանէն մտաւ յեղափոխական գործի մէջ: Եւրոպայէն հրացան կը փոխադրէր հայրենիք: Օր մը ինձի ցոյց տուաւ անոնցմէ մէկը. դուրսէն հովանոց էր, կարելի էր բանալ եւ անձեռնի տակ բռնել, բայց ներսէն հրացան էր: Ուրիշ անգամ մըն ալ ցոյց տուաւ ձեռնափայտ մը, որ սուրի կը վերածուէր: Կեդրոնականը աւարտելէն ետք, մեկնած էր Կիլիկիա եւ Զէյթունի ապստամբութեան գլուխը անցած:

Աղասին եւ ընկերները եկան Փարիզ, ուր մեծ ժողով մը գումարուեցաւ Զօպանեանի գլխաւորութեամբ: Հոն Աղասին խօսք առաւ եւ ի միջի այլոց պատմեց Մարիամ անունով կնոշ մը մասին, որուն շնորհի Զէյթունը փրկուած էր նեղ կացութենէ:

Երկար պաշարումէ եւ կոհիներէ ետք, Զէյթունի հացի պաշարը եւ վառօդը սպառած էին: Պէտք էր լուր հասցընել Պոլիս: Բայց բոլոր ճամբանները գոյ էին եւ կարելի չէր թրքական բանակի պաշարումի շղթան կտրել: Մարիամ կը մտնէ թրքական բանակը, երգելով, պարելով, զինուորներուն հետ զուարճանալով կը հասնի Մարաշ եւ կը հեռագրէ Իզմիրլեան պատրիարքին: Ան կը դիմէ եւրոպացի դեսպաններուն եւ հաշտութեան գործը գլուխ կը հանէ:

Սպառիլ - հատման, վերջանալ:

Աղասին գրեց Զէյթունի պատմութիւնը, որ Զօպանեանը թարգմանեց ֆրանսերէնի: Առանձին խօսակցութեան մէջ Աղասին ինծի ըսաւ, թէ ամբողջ ապստամբութեան ընթացքին Զէյթունը մէկ դրուշ օգնութիւն չէ ստացած դուրսէն: Իմ դժբախտ 20 ֆրանկն ալ հաւաքուած գումարներուն հետ ծառայած էր անձնական նպատակներու:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆ

Հայկական կոտորածները եւ յոյներու ապստամբութիւնը թուրքերու դէմ մեծ աղմուկ հանեցին Եւրոպայի մէջ: Ֆրանսացի երեսփոխաններ ցնցող ճառեր կ'արտասանէին խորհրդարանին մէջ, թերթերը յօդուածներ կը գրէին, ուսանողները ցոյցեր կը կազմակերպէին: Ես ալ կը մասնակցէի անոնց:

Օր մը մեծ ցոյց մը կազմակերպուեցաւ: Մարդիկ հաւաքուեցան Պանթէոնի հրապարակը: Հոնկէ պիտի երթային թքական դեսպանատուն: 150000 հոգի էինք: Ես առաջին շարքին մէջ էի: Ցուցարարներու գլխաւորը լեհ ուսանող մըն էր: Գլխաբաց, հովանոցը ձեռքին, աշ ու ձախ հրամաններ կու տար եւ կ'առաջնորդէր ժողովուրդը:

Սէն-Միշէլ պողոտայէն երգելով, աղաղակելով իշանք Սէն-Ժերմէն պողոտան: Բոլոր պատուհաններէն եւ պատշգամներէն կ'ողջունէին մեզ: Երկու պողոտաներու հանդիպումի կէտին վրայ կեցած էին ձիաւոր զինուորներ: Անոնք ժպտելով մեզ կը դիտէին: Առաջ անցանք: Յանկարծ, երբ ցուցարարներու կէար անցած էր, անոնք միջամտեցին եւ մարդկային հոսանքը կիսեցին: Մնացինք 75000 հոգի: Այս ձեւը քանի մը անգամ գործադրելով՝ անոնք շատ կրնատեցին ամբոխը:

Սեպաստաբոլի պողոտային վրայ զինուորները առա-

Չին շարքեն ձերբակալեցին 8 հոգի, «որոնց մէջ հայ մը», ինչպէս թերթերը գրեցին: Այդ հայը ես էի:

Մեզ տարին ուստիկանատուն: Բոլոր ուստիկանները մեզի հետ կը խօսէին հին ընկերներու պէս: Ցոյցէն առաջ կառավարութիւնը յայտարարած էր թէ խստ կերպով պիտի պատժէ ցուցարարները եւ օտարահպատակները պիտի արտաքսէ: Ես ուստիկանի մը հարցուցի.

- Ի՞նչ պիտի ընէք մեզի:

- Ի՞նչ պիտի ընենք,- պատասխանեց,- պիտի սպասենք մինչեւ կէս գիշեր եւ ձեզ ազատ պիտի արձակենք:

Այդպէս ալ ըրին: Ցետոյ իմացայ, թէ ցուցարարներու թիւը շարունակ կրճատուելով հասեր է 30-ի: Անոնք գացեր են թրքական դեսպանատուն, երգեր, պոռացեր, ապակիներ քարկոծեր, յետոյ ցրուեր են:

Ուրիշ անգամ մը ուսանողները հաւաք մը կազմակերպեցին մեծ սրահի մը մէջ: Խօսք պիտի առնէր, ուրիշներու կարգին, Մինաս Զերազը:

Սրահը լեցուն էր ծայրէ ծայր: Ուսանողները հրաւիրած էին երեսփոխաններ, գրողներ, գիտուններ: Մենք նստած էինք ետեւը:

Մինաս Զերազը խօսեցաւ ֆրանսերէն: Պատմեց կոտորածները, որոնց զոհ գացած էին հայերը զանազան քաղաքներու մէջ:

Յանկարծ առաջին շարքերէն մէկը ոտքի ելաւ ու բարձր ձայնով ըսաւ.

- Այդ բոլորը սուտ է:

Զերազը ցնցուեցաւ, կմկմաց.

- Ես այս տեղեկութիւնները քաղած եմ անգլիական աղբիրներէ:

Իմ ետեւս էր Արտաշէս Նետորեանը, Կեդրոնականի սաներէն: Ան խսկյա տեղէն թռաւ եւ մեր գլուխներուն

Վրայէն անցնելով հասաւ առաջին շարքերը: Հոն ուսանողները յարձակած էին միջամտող երիտասարդին վրայ, որ գլուխը իշեցուցած էր պաշտպանուելու համար: Նետուրեանը ուժեղ կից մը տուաւ անոր քիթին-քերանին:

Այս պահուն Ժան Ժոռէսը առիծի պէս ոտքի ցատկեց եւ որոտալի ձայնով ըսաւ.

- Այդ տեղեկութիւնները ամբողջ աշխարհին յայտնի են: Թուրքերը միշտ կոտրած են քրիստոնեայ ժողովուրդները եւ հիմա ալ հայերը կը կոտրեն: Մենք պէտք է բողոքնք եւ մեր կառավարութիւններէն պահանջենք սանձել թուրքերը:

Ատեն մը ետք, համալսարանը ծանօթացայ տղու մը, որուն քիթը ծուռ էր:

- Ի՞նչ եղած է քիթի,- հարցուցի:

- Զեր հայերը կոտրեցին:

Եւ բացատրեց թէ Զերազի ճառը ընդմիջող եւ ծեծ ուտող երիտասարդը ինքն էր:

- Ի՞նչ ազգի կը պատկանիս դուն:

- Շուէտացի եմ:

- Շուէտացիները ազնիւ ժողովուրդ են. ի՞նչ պատճառ ունէիր հայերուն դէմ խօսելու:

- Ես գործով գացեր էի թրքական դեսպանատուն: Հոն լսեցի թէ Զերազը եւ Ժոռէսը պիտի խօսին հայերու մասին, բայց անոնց տեղեկութիւնները ճիշդ չեն: Ես ալ հաւաքի ընթացքին կարծիքս յայտնեցի:

- Լաւ եղեր է, պատիժդ ստացեր ես: Ուրիշ անգամ նման լիմարութիւն չընես:

Այս շրջանին կազմուեցաւ հայ-ֆրանսական կոմիտէ

Սանձել - զսպել:

մը, որ հայկական հարցին ի նպաստ պիտի գործէր: Ընկերս՝ Արամ Թահթաճեանը, եւ ես անդամ էինք: Անգամ մը ժողով ըրինք սրճարանի մը մէջ, Թահթաճեանը յայտարեեց կոմիտէին ծնունդը, բայց այլեւս չհաւաքուեցանք: Նման ուրիշ մարմիններու պէս այս կոմիտէին ալ գործունեութիւնը հով էր...

ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԵԼԱԻՈՒՄ

Պիստակի գործն շատ գէշ վիճակի մէջ էր. 6 ժամ թափառելէ ետք, հազի 20 սանթիմ կը շահէի: Ցուրտը եւ անձրեւն ալ հետզհետէ կը սաստկանային: Անել այս կացութեան մէջ էի, երբ լիւքսամպուրկցի ուսանող մը յարմար կարգադրութիւն մը ըրաւ. խօսած էր յունարէնի դասախոս Փսիքարիի եւ հնչինաբան աբբա Ռուալոյի հետ, որոնք ինծի գործ հայթայթեցին:

Փսիքարին կ'աշխատէր բառարանի մը վրայ, որ պիտի խմբէր յունարէնէն փոխ առնուած բառերը բոլոր լեզունեռուն մէշ: Եւրոպական լեզուները բառաքաղած էր, կ'ուզէր թրքերէն սորվիլ՝ թրքական բառարանէն յունարէն բառերը հաւաքելու համար: Ուրախութեամբ ընդունեցի այդքան մը թրքերէն սորվեցնել իրեն: Ժամականս 5 ֆրանկ էր:

Աբբա Ռուալօն ուրիշ աբբայի մը քով դրկեց զիս, ան ալ յայտնեց թէ ֆրանսացի զինուորական կցորդ մը կ'ուզէ թրքերէն սորվիլ եւ անոր հասցէն տուաւ:

Անել - ելք, լուծում չունեցող:

Բառաքաղել - բառերը հաւաքել:

Զինուորական կցորդ - դեսպանատան մը մէշ զինուորական պաշտօնեայ:

Այս կցորդը շատ որախացաւ, երբ իմացաւ որ պոլսեցի եմ: Յոյս ուներ պաշտօնով Պողիս երթալու եւ այդ պատճառով կ'ուզէր սորվիլ տեղական լեզուն եւ գաղափար ունենալ քաղաքին եւ անոր բնակիչներուն մասին:

- Միայն 40 օր ժամանակ ունիմ,- ըստի,- դոք կրնա՞ք 40 օրուան մէջ թրքերէն սորվեցնել ինծի:

- Այո, եթէ դուք սորվիք:

Անմիջապէս գործի անցանք: Ժամական կը ստանայի 5 ֆրանկ: Երբեմն ալ օրը 2 դաս կ'ընէինք եւ 10 ֆրանկ կը շահէի: Աշակերտս շատ խելացի էր: 40 օրը չէր լրացած եւ ինք արդէն վարժուած էր խօսելու: Բայց կառավարութիւնը ծրագիրը փոխեց եւ զինք կ'ուզէր դրկել Զինաստան: Մեր դասերը վերջ գտան:

Փսիքարին զինուորականին պէս ընդունակ չէր: Ժամանակի մեծ մասը հաճելի խօսակցութեամբ կ'անցընէր: Մեր դասերը 3 ամիս տեսնեցին: Չեմ կարծեր որ ան մեծ բան սորվեցաւ:

Այս միջոցին մեր Կեդրոնականի աշակերտներէն մէկը, Վաղարշակ Մեսրոպեան, ալնքան լաւ քննութիւն տուաւ որ իսկոյն ընդունուեցաւ հիւանդանոց, իբրև ներքին բժիշկ: Սենեակին պէտք չուներ այլնես: Ինձի փոխանցեց զայն իր կահ-կարասիով: 20 ֆրանկով տէր դարձայ փառաւոր մահճակալի մը՝ թանձր անկողինով, սեղանի մը, աթոռի մը, հայելիի մը, վառարանի մը եւ կերակուրի ամաններու: Մէկական ֆրանկի երկու հատ ալ Վեճիւսի արձան գնեցի եւ սենեակս զարդարեցի:

Հազիւ սենեակի կարգադրութիւնը ըրած էի, երբ ընկերս՝ Կարապետ Պասմանեանը, որ Գուխտոն Լուսինեանի քարտուղարն էր, պաշտօնէն հրաժարեցաւ եւ Լուսինեանը

Վեճիւս - հնադարեան հերանոս չաստուածուիի մը:

գիս իր տեղը պաշտօնի կանչեց ամսական 100 ֆրանկ վճարումով։

Գուհտոն Լուսինեանը նախկին Միսիթարեան վարդապետ Ամբրոսիոս Գալֆայեանն էր։ Եղբայրը՝ Խորէն եպիսկոպոս Գալֆայեան եւ ինք կ'ըսէին, որ հայերէն ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ գտած են թէ իրենք Լեւոն Զ. Լուսինեանի տոհմէն են։ Ֆրանսացի Նափոլէոն Գ. կայսրը առանձին հրովարտակով ճանչցած էր Գուհտոնը իբրև «թագաւորական իշխան Հայաստանի, Կիպրոսի եւ Երուսաղէմի»։

Այս շրջանին Լուսինեանը կը բնակէր Փարիզի Նէօի արուարձանը։ Ան կազմած էր ֆրանսերէն-հայերէն բառարան մը, որ տպագրութեան մէջ էր։ Քարտուղարին գործն էր մաքորի քաշել իր գործը եւ տպագրուած էջերը սրբագրել։ Շաբաթը քանի մը անգամ կերթայի ձեռագիրը առնելու, մաքրագրելու եւ ետ իրեն տանելու։

Այս ձեւով վերջացան իմ ուսանողութեան դառն օրերը։ Ամսական 100 ֆրանկով ես կրնայի շատ հանգիստ ապրիլ։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Աճառեանի յուշերուն առաջին մասը հոս կը վերջանայ:

Աճառեան ուսուցիչ եղած է ամբողջ կեանքին ընթացքին: Սկսած է Էջմիածինի Գէորգեան Ծեմարանէն, որ պաշտօնավարած է 4 տարի, յետոյ պաշտօնավարած է Շուշիի Թեմական Դպրոցին մէջ 2 տարի: Այնուհետեւ ուսուցութիւն ըրած է նաև Թարիիզ (2 տարի) և Նոր Պայազէտ (1 տարի): Անկէ ետք հաստատուած է Նոր Նախշենիան, որ մնացած է մինչեւ 1918 թուականը:

1918-1923 հնգամեակը թափառումի շրջան մը եղած է Աճառեանի համար՝ Համայնավար Ցեղափոխութեան եւ Ընդհանուր Ա. պատերազմին պատճառով: Նոր Նախշենիանէն փախած է Պաքու, հոնկէ ալ՝ Թեհրան, Էնգէլիի վրայով: Թեհրանի մէջ 1 տարի պաշտօնավարելէ ետք վերադարձած է Թարիիզ, որ դասաւանդած է 4 տարի:

1923-ին կը սկսի Աճառեանի կեանքին վերջին շրջանը: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեան հրաւերով կը հաստատուի Երեւան, որ կը դասախոսէ Պետական Համալսարանին մէջ: Այս շրջանին է որ կը հրատարակէ Արմատական Բառարանը, կը պատրաստէ Անձնանուների Բառարանը, Հայերէն Լեզուի Լիակատար Քերականութիւնը եւ ուրիշ բանասիրական գործեր:

Աճառեան մեծարժէք լեզուագէտ էր, անխոնչ աշխատող եւ բացառիկ ուսուցիչ: Իր այս Յուշերուն մէջ ալ կը յայտնուի իբրեւ սրամիտ եւ հաճելի պատմող:

Անխոնչ - չյոգանող: